

1. Úvod

Překladačské dílo učeného pražského měšťana a humanisty Jana Vartovského z Varty (kol. 1500 – 3. 7. 1559) má v české biblické tradici a produkci 16. století postavení zvláštní, plynoucí jednak z jeho ztraceného rukopisného překladu *Starého zákona* z hebrejštiny a jednak z jeho svérázně přeložené latinské Erasmovy *Parafráze na evangelium sv. Matouše*.¹ Jazykové ztvárnění můžeme tedy sledovat jen v případě *Parafráze*, vyšlé v Litoměřicích roku 1542, přičemž při rozboru hláskosloví bylo zjištěno,² že se tento tisk vymyká z českých tisků nejsoustavnějším zastoupením protetického *v-*, náslovného *ou-* a diftongizace původního *ý*. Nejsme ovšem schopni přesněji zjistit, jestli jde o projev sazečský, nebo autorový.³ Bude nicméně zajímavé zaostřit pozornost také na rovinu tvaroslovnou, v tomto příspěvku konkrétně na zastoupení pomocného slovesa ve třetích osobách *pré-terita*.

2. Jan st. Vartovský z Varty, překlad *Starého zákona* a *dědicové*

O osobnosti Jana Vartovského z Varty máme bohužel informace jen velmi kusé.⁴ Narodil se kolem roku 1500, podle některých v poslední čtvrtině 15. století, a to údajně do pražské patricijské rodiny, jež prý »ku konci XV. a na začátku XVI. století květa v městech Pražských, a později užívajíc stavu vládyckého i vně měst těchto žila«.⁵

Přídomek »z Varty« získal majestátem z 13. 9. 1529 spolu s Francem, Matějem a Jiříkem, přičemž jména Jana a Matěje se vyskytují také v tituláři z roku 1534 a Matěj i roku 1556.⁶ Zároveň s přídomek obdrželi erb, jenž se vyznačoval modrým štítem, přes který vedl příčně široký bílý pruh, v něm byla umístěna medvědí noha hnědé barvy se zlatými drápy, tzv. příkryvadla nesla modrou a bílou barvu a tak řečený klenot modré křídlo s příčným

¹ *Evanjelium Ježíše Krysta, Syna Božího* [...], Litoměřice 1542, f. A2^r. Brno: Moravská zemská knihovna, sign. ST1-0318.881. *Knihopis Digital*, K02348. Dále dílo uvádíme jako *Parafrázi na evangelium sv. Matouše*, zkráceně jen *Parafráze*. Obdobně v případě Erasmových děl.

² PORÁK, Jaroslav: *Humanistická čeština. Pravopis a hláskosloví*, Praha 1983, s. 138. Transkripční zásady v tomto příspěvku přebíráme z publikace DITTMANN, Robert et al.: *Kralický Nový zákon z roku 1601. Kritická edice s variantami bratrských vydání z let 1564 až 1613*, Dolní Břežany 2023.

³ VOIT, Petr: *Český knihtisk mezi pozdní gotikou a renesancí, II: Tiskaři pro víru i tiskaři pro obrození národa 1498-1547*, Praha 2017, s. 306.

⁴ Poslední kritické shrnutí: Jiří JUST in DITTMANN, Robert – JUST, Jiří: *Biblical Humanism in Bohemia and Moravia in the 16th Century*, Turnhout 2016, s. 31-37.

⁵ RIEGER, František Ladislav – MALÝ, Jakub (eds.): *Slovník naučný*, 11: *Obach – Ristič* (v 3. doplnění), Praha 1874, s. 262 (heslo *Vartovský z Varty*, autor Antonín RYBIČKA).

⁶ *Ottův slovník naučný. Illustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí*, 26: *U – Vusín*, Praha 1907, s. [1078]; o Janu a Matyášovi k roku 1534 a o trojici Jiří, Jan, Matyáš v tituláři z roku 1556 viz RIEGER, František Ladislav – MALÝ, Jakub (eds.): *Slovník naučný*, 9: *Š – Vyzývání*, Praha 1888, s. 919.

Robert DITTMANN

Katedra českého jazyka a literatury,
Pedagogická fakulta Univerzity Hradec Králové

Préteritální auxiliár ve třetích osobách ve Vartovského *Parafrázi na evangelium sv. Matouše* (1542)*

The third-person preterite auxiliary in Vartovský's *Paraphrase on the Gospel of Matthew* (1542)

This contribution explores the presence of third-person auxiliaries in a specific Czech translation of the *Paraphrase on the Gospel of Matthew*. The translation, prepared by the outstanding intellectual Jan Vartovský of Varta (d. 1559), who mastered Hebrew, Greek, and Latin, was published as a single title by the printer Voldřich Dušík. It was intended by the author to serve as a textbook for King Ferdinand I's children and exhibits many unique traits among Czech prints of the period; for example, nowhere else does the prothetic *v* reach such a high frequency. The third-person auxiliary generally persisted only in remnants in the main current of the Czech tradition after the mid-sixteenth century, having receded, albeit not continuously, since the third redaction of the Old Czech Bible translation. However, in Vartovský's translation, it surprisingly prevails, as shown on twelve selected chapters of the *Paraphrase* with a total of 2,257 instances of preterite forms. Two more variables and their interaction were investigated, namely the number and the aspect. Our results confirm the previous finding that auxiliaries persisted more vigorously in the plural. By contrast, our conclusion that the perfectives in the *Paraphrase* retained the auxiliary statistically more frequently than the imperfectives is unexpected in comparison with previous research.

Key words: Old Czech; Czech Bible commentaries; translology; preterite auxiliary; Vartovský of Varta, Jan
Number of characters / words: 71 785 / 10 809
Number of figures / charts: 3 / 6
Secondary language: Old Czech; Latin

* Tato studie vznikla v rámci autorova působení na Pedagogické fakultě Univerzity Hradec Králové, Rokitského 62/26, 500 03 Hradec Králové, Česká republika. Kontakt: robert.dittmann@uhk.cz.

bílým pruhem, v němž byla situována opět medvědí noha se zlatými drápy. Tento erb tvoří součást tisku Vartovského *Parafráze na evangelium sv. Matouše* (v černobílém provedení) na f. Ff4^v.

Jan st. Vartovský z Varty byl znám jako *homo trilinguis*, ovládající hebrejštinu, řečtinu a latinu – »Hebraea, Graecae Latinaeque linguis peritissimus«,⁷ avšak překvapivě s nedokonalou znalostí němčiny. Alespoň tak to vysvětluje z příhody datované rokem 1542: česká královská komora tehdy zkonfiskovala hebrejským písmem psané listy došlé z Jeruzaléma do Prahy, ovšem z lidí nežidovského vyznání jim v Praze prý nikdo nerozuměl, načež našli v Roudnici Jana Vartovského. Podle svědectví Roudnických v listě pro komoru:

»Spolusousedu našemu, v řeči hebraiské učenému, ukázali jsme listy židovské, nám od V. Milostí odeslané, aby je vložil, kdež on nahledše v takové listy, ač psané hebrajskými literami, však řeči německú, nejsa v té řeči zblhlý dobře, a nemohše slovo od slova jich vložiti, rozum toliko z nich kratičce vytáhl jest.«⁸

Nevíme, zda ony tři listy byly psány německy, nebo spíš v jidiš. Dopisy měly podle uvedeného svědectví prostý obsah, týkaly se jednak koupě domu tchyní v Jeruzalémě, jednak zaslání plátna a roušky z Prahy do Jeruzaléma sestře a jednak prosby o švagrovu finanční pomoc z Prahy pro rodinu žadatele ve Svaté zemi.⁹ Uvedená zpráva klade podle postřehu Jaroslava Havrlanta otázky k Vartovského údajnému původu v Praze, neboť podle ní byl v této době měšťanem roudnickým, nicméně »v jiných letech mohl být měšťanem v Praze«.¹⁰ Další nejistota vyvstává ohledně Vartovského vyznání. Podle Antonína Rybičky se narodil »z rodičů kališnických«,¹¹ ale Jaroslav Havrlant dochází k opatrnému závěru, že Vartovského bychom měli zařadit »spíše k utrakvistům«.¹² Jiní autoři mluví o Vartovského překladu jako dokladu zájmu katolíků o Erasma.¹³ Jiří Just usuzuje ohledně konfesní příslušnosti na reformně smýšlejícího katolíka erasmovského ražení.¹⁴

Životním dílem Vartovského byl podle dochovaných zpráv překlad *Starého zákona* z hebrejštiny, jenž ovšem zůstal v rukopise a ztratil se zřejmě ještě v 16. století.¹⁵ Není arci zcela vyloučeno, že Vartovský pracoval i na *Novém zákoně*, tak by alespoň bylo možné porozumět verši Tomáše Mitise z Limuz »[e]xcoluit Boemam vertendo Biblia Sacra« na unikátně zachovaném trojjazyčném jednolistu z roku 1574, jenž byl vydán Jiřím Nigrinem u příležitosti patnáctého výročí Vartovského úmrtí (► Obr. 1),¹⁶ a pozdější Lupáčově zprávě z roku 1584, že náš učenec byl »Sacrorum Bibliorum in Boemicum sermonem interpres«.¹⁷ Zejména Lupáčova pasáž zřejmě stojí za pozdějšími českojazyčnými formulacemi, že Vartovský »pracoval na překladu celého

⁷ LUPÁČ Z HLAVÁČOVA, Prokop: *Rerum Boemicarum ephemeris sive Kalendarium historicum*, Pragae 1584, f. q8^r. Praha: Národní knihovna ČR, sign. B VII 155. Rozepisujeme zkratky.

⁸ WINTER, Zikmund: *Měšťanské líbráře v XV a XVI [sic!] věku*, in: *Časopis Musea Království českého* 66 (1892), s. 76; podobně WINTER, Zikmund: *Z rodiny a domácnosti staročeské ze života XVI. století. Část druhá*, Praha 1912, s. 133; WINTER, Zikmund: *Život a učení na partikulárních školách v Čechách v XV. a XVI. století. Kulturně-historický obraz*, Praha 1901, s. 773.

⁹ WINTER, *Měšťanské líbráře v XV a XVI [sic!] věku* (◀ pozn. 8), s. 76.

¹⁰ HAVRLANT, Jaroslav: *Katolíci při vydávání českých biblických textů v době reformace. Poznámky ke konfesní příslušnosti Beneše Optáta, Jana Vartovského z Varty, Tomáše Rešela a Jana Straněnského*, in: HALAMA, Ota (ed.): *Amica – Sponsa – Mater. Bible v čase reformace*, Praha 2014, s. 162 a 174 (odtud citát).

¹¹ RIEGER – MALÝ (eds.), *Slovník naučný*, 11 (◀ pozn. 5), s. 262.

¹² HAVRLANT, *Katolíci při vydávání* (◀ pozn. 10), s. 162.

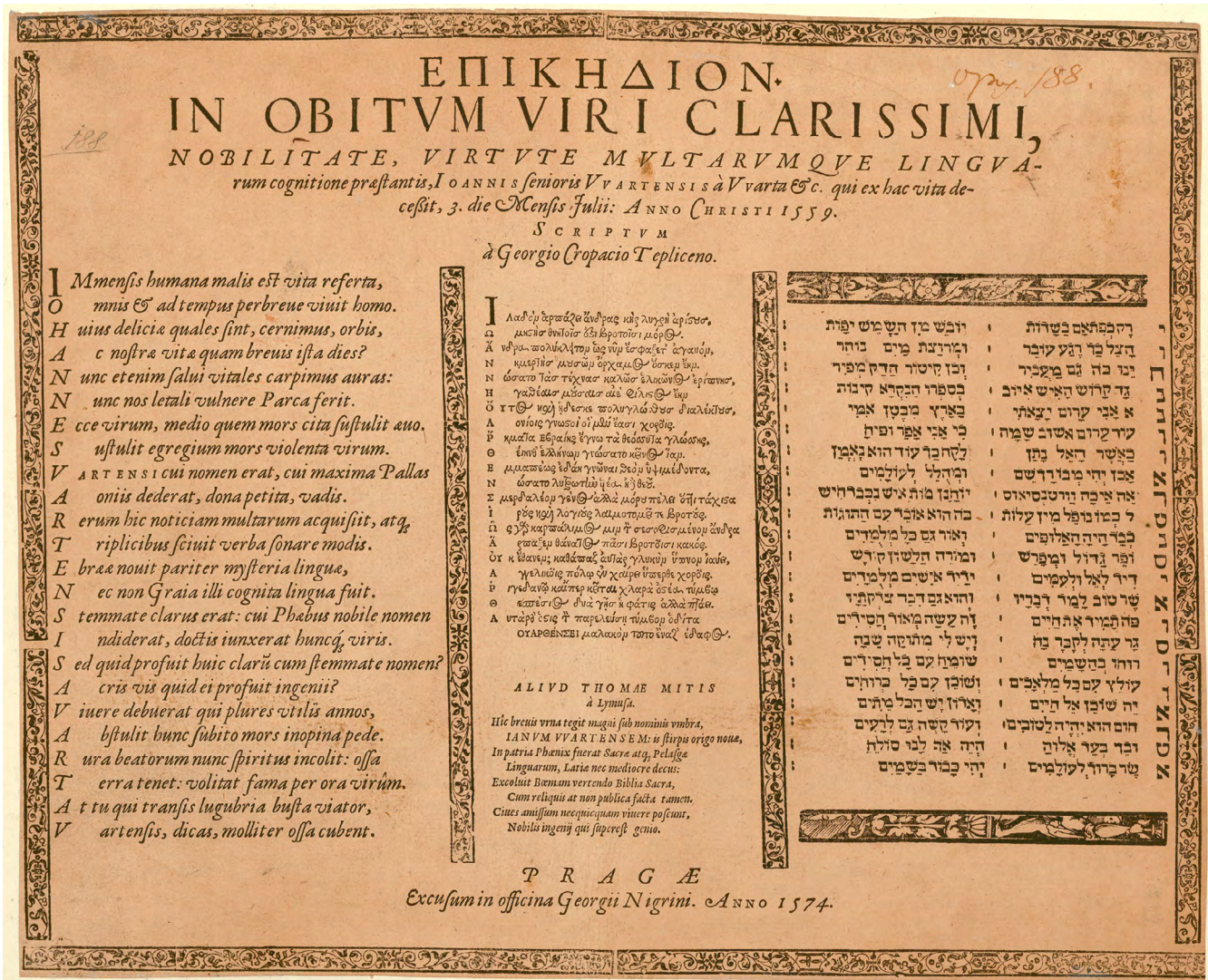
¹³ SVATOŠ, Michal – SVATOŠ, Martin: *Živá tvář Erasma Rotterdamského*, Praha 1985, s. 88.

¹⁴ JUST in DITTMANN – JUST, *Biblical Humanism* (◀ pozn. 4), s. 31-32.

¹⁵ Srov. BOHATCOVÁ, Mirjam: *Erasmus Rotterdamský v českých tištěných překladech 16.-17. století*, in: *Časopis Národního muzea v Praze, řada historická* 155 (1986), s. 45.

¹⁶ HEJNIC, Josef – MARTÍNEK, Jan: *Rukověť humanistického básnictví v Čechách a na Moravě / Enchiridion renatae poesis Latinae in Bohemia et Moravia cultae*, 1: A-C, Praha 1966; 2: Č-J, Praha 1966; 3: K-M, Praha 1969; 4: N-Ř, Praha 1973; 5: S-Ž, Praha 1982; 6: *Dodatky A-Ž*, Praha 2011; zde 1, s. 496; srov. 3, s. 357; ZÍBRT, Čeněk: *Strahovský sborník vzácných tisků příležitostných Václava Dobřenského z druhé polovice věku XVI.*, in: *Časopis Musea Království českého* 83 (1909), s. 87. Jednolist je chován v Knihovně Královské kanonie premonstrátů na Strahově, sign. DR I 21c, f. 5^r; a je dostupný na Manuscriptoriu (www.manuscriptorium.com). Srov. též HAVRLANT, *Katolíci při vydávání* (◀ pozn. 10), s. 174. Bylo to vůbec první užití hebrejského písma v Nigrinově tiskárně, viz VESELÁ, Lenka: *Hebrejská typografie v českých nežidovských tiskárnách 16. a 17. století*, in: SIXTOVÁ, Olga (ed.): *Hebrejský knihtisk v Čechách a na Moravě*, Praha 2012, s. 169.

¹⁷ LUPÁČ Z HLAVÁČOVA, *Rerum Boemicarum ephemeris* (◀ pozn. 7), f. q8^r.

Obr. 1:

Trilingvní jednolist Jiřího Cropacia Teplického a Tomáše Mitise z Limuz z roku 1574 vyšel u příležitosti 15. výročí smrti Jana Vartovského st. z Varty v tiskárně Jiřího Nigrina. Praha: Knihovna Královské kanonie premonstrátů na Strahově, sign. DR I 21c, f. 5^r.

Písma do češtiny z původních jazyků¹⁸ že »přeložil nebo aspoň překládal z originálu nejen Starý zákon, ale i Nový zákon«¹⁹ a že »také Nový zákon z řečtiny dosti správně přeložil, nechav ho však pouze v rukopise«.²⁰ Po zmatení s vydanou Parafrází na evangelium sv. Matouše vznikají zavádějící kombinace, že Vartovský prý »[p]řeložil z řečtiny Erasma Rotterdamského Evangelium podle sepsání sv. Matouše«,²¹ že vydal »svůj překlad Nového Zákona z řečtiny«²² že »překládal nejdříve Nový Zákon z řečtiny«²³ nebo že z původních jazyků »překládal celé Písmo«, avšak rukopis »posloužil [...] pouze pro vydání Matoušova Evangelia«.²⁴

Zprávy z druhé půle 16. věku ovšem upřesňují, že šlo o rukopisný překlad Starého zákona. Nejdůvěryhodnější je v tom Jan Blahoslav, jenž Melanchthonovu zeti Casparu Peucerovi 17. 4. 1566 na jeho výzvu z Wittenbergu ohledně překladu Starého zákona odpověděl slovy:

»Testamentum vetus scio ante aliquot annos a quodam erudito viro ex Hebreis fontibus in linguam nostram Bohemicam fuisse conversum, quod, nisi immatura hujus boni viri

¹⁸ HREJSA, Ferdinand: *Bible a český národ*, in: HUMLOVÁ, Hana (ed.): *Bible a český národ. Chudým dětem. Ročenka Dobročinného komitétu v Brně* 47 (1935), s. 33.

¹⁹ JEDLIČKA, Benjamin: *Prokop Lupáč z Hlaváčova a Dobrovského »Geschichte der böhmischen Sprache und Litteratur«*, in: *Listy filologické* 58 (1931), s. 316.

²⁰ *Bible Králická*, in: *Velehrad. Ústřední orgán národní strany moravskočeské* 6, 5. 5. 1894, s. 2.

²¹ *Masarykův slovník naučný. Lidová encyklopedie všeobecných vědomostí*, 7: S-Ž, Praha 1933, s. 569.

²² SEDLÁČEK, Jaroslav: *Úvod do knih Starého zákona*, Praha 1904, s. 128. Odstraňujeme proložení.

²³ FLAJŠHANS, Václav: *Pisemnictví české slovem i obrazem od nejdávnějších dob až po naše časy*, Praha 1901, s. 346.

²⁴ *Biblií svatá, to jsou všecka svatá Písma Starého i Nového zákona podle vydání králického z let 1579-1593*, Praha 1954, s. v (předmluva).

mors impedivisset, haud dubie jam fuisset in lucem editum. Ac audio, quosdam doctos viros, qui Pragae habitant, adornaturos hanc editionem, quos et admonui per nonnullos amicos, ut maturarent.«²⁵

Blahoslav tedy nejen věděl o tomto hotovém překladu, nýbrž i povzbuzoval pražské učence, aby vydání opravdu uskutečnili.²⁶ Snad se čekalo na závěry z koncilních jednání v Tridentu,²⁷ nebo, podle našeho názoru pravděpodobněji, tridentské prohlášení *Vulgáty* za autentický text pro katolickou církev v roce 1546 vydání Vartovského překladu trvale odsunulo. Kde však rukopis skončil?

Prokop Lupáč z Hlaváčova píše k roku 1584 o Vartovského překladu, že jeho »manuscripta [sc. Sacrorum Bibliorum] sunt penes Ioh. Wartensem Iuniorem etc.«.²⁸ Zatímco podle Lupáče je tedy rukopis překladu u Jana mladšího Vartovského z Varty – a méně určitě o dědicích veršuje o translaci o deset let dříve Tomáš Mitis z Limuz (»Cum reliquis at non publica facta tamen«)²⁹ –, Veleslavin, jenž zprávu o smrti a činnosti našeho překladatele přebíral do svého *Kalendáře hystoryckého*, ji v roce 1590 už podává poněkud odlišně. Datum úmrtí pozměnil chybně na 3. června,³⁰ resp. na »sobotu před sv. Bonyfaciem« (v pozadí jistě stojí lehká záměna latinského »Iulii« za »Iunii«) – oproti tomu datum 3. července (»3. die mensis Iulii«) potvrzuje kromě Lupáče také výše zmíněný jednolist Jiřího Cropacia Teplického a Tomáše Mitise z Limuz. O překladu pak píše Veleslavin neurčitěji, že je někde u dědiců: »A za dědici jeho ještě někde zůstává celá biblí z hebrejské řeči v českou od něho vyložena.«³¹ Dále však osud rukopisu nejsme schopni sledovat, víme jen, že v 18. století se stal předmětem korespondence mezi Josefem Dobrovským a Jiřím Ribayem,³² a v *Historii literatury české* přinesl Josef Jungmann informaci, že manuskript »[m]á býti v Biblí [I, = bibliotéce] vídenské, čemuž však P. Dobr. odpírá«, což bylo jen nemnoho upraveno ve druhém vydání: »Má býti v bibliot. vídenské, čemuž však Dobr. odpírá.«³³ Modrý abbé se o Vartovského překlad *Starého zákona* skutečně zajímal, ale nezjistil podle svých slov nic dalšího, než co o něm vypověděli Lupáč a Veleslavin.³⁴ Pozdější ztotožnění »starého vykladače« z předmluvy ke kralické *Šestidíle* s Vartovským³⁵ vzniklo z nepochopení daného sousloví v kontextu biblického humanismu 16. století, kde »vetus interpres« značí zcela běžně překladatele *Vulgáty* sv. Jeronýma či metonymicky jeho překlad;³⁶ podle všeho Kraličtí žádný Vartovského rukopis k dispozici neměli, tak bychom dnes podle našeho názoru měli rozumět opatrným slovům Mirjam Bohatcové o jeho překladu *Starého zákona*, že »poměr této práce k práci Blahoslavově a Kralických zůstává zahalen naprostou temnotou.«³⁷

Osud Jana ml. Vartovského z Varty, jehož Lupáč identifikuje jako předního dědice, a tedy zřejmě syna³⁸ či nejbližšího příbuzného Jana staršího, můžeme sledovat rovněž jen fragmentárně. K roku 1558 je uveden »Joannes Wartensis a Varta« mezi mladíky (»juvenes studiosi«), kteří

²⁵ GINDELY, Anton (ed.): *Quellen zur Geschichte der böhmischen Brüder vornehmlich ihren Zusammenhang mit Deutschland betreffend*, Wien 1859, s. 288; DANKOVÁ, Mirjam: *Bratrské tisky ivančické a kralické 1564-1619*, Praha 1951, s. 33.

²⁶ Srov. též ŠMAHA, Josef: *Kralická bible, vliv a důležitost její v literatuře české*, in: *Časopis Musea Království českého* 52 (1878), s. 260.

²⁷ VOIT, Český knihtisk mezi pozdní gotikou a renesancí, II (◀ pozn. 3), s. 306.

²⁸ LUPAČ Z HLAVÁČOVA, *Rerum Boemicarum ephemeris* (◀ pozn. 7), f. q8^r.

²⁹ Praha: Knihovna Královské kanonie premonstrátů na Strahově, sign. DR I 21c, f. 5^r.

³⁰ JUST in DITTMANN – JUST, *Biblical Humanism* (◀ pozn. 4), s. 31.

³¹ ADAM Z VELESLAVINA, Daniel: *Kalendář hystorycký [...]*, Praha 1590, f. Bb2^r. Praha: Národní knihovna ČR, sign. 54 D 12637. *Knihopis Digital*, K00059. Slovo »hebrejské« tištěno <-ei>.

³² PATERA, Adolf (ed.): *Josefa Dobrovského korespondence, IV: Vzájemné listy Josefa Dobrovského a Jiřího Ribaye z let 1783-1810*, Praha 1913, s. 78.

³³ JUNGSMANN, Josef: *Historie literatury české [...]*, Praha 1825, s. 257 (V, č. 865); JUNGSMANN, Josef: *Historie literatury české [...]*, Praha 1849, s. 195 (IV, 1163).

³⁴ *Litterarisches Magazin von Böhmen und Mähren* 3 (1787), s. 59-60.

³⁵ ŠMAHA, Josef: *Bible kralická*, in: *Výroční zpráva českého obecného vyššího gymnasia v Rychnově nad Kněžnou za školní rok 1877*, Praha 1877, s. 10; ŠMAHA, *Kralická bible, vliv a důležitost její* (◀ pozn. 26), s. 258-259.

³⁶ DITTMANN, Robert: *Dynamika textu Kralické bible v české překladatelské tradici*, Olomouc 2012, s. 149-156.

³⁷ BOHATCOVÁ, Mirjam: *Bible kralická, její vznik a význam*, in: FIALOVÁ, Vlasta (ed.): *Kralice*, Brno 1959, s. 53.

³⁸ Za syna našeho překladatele Jana st. Vartovského ho označuje JIREČEK, Josef (ed.): *Pavel Kristián*

obhajobou teze usilovali o získání bakalářského titulu na pražské univerzitě.³⁹ Jan Vartovský tehdy »mluvil starou thesi o šlechtictví, v čem jest, zdali v ctnosti či in externis«.⁴⁰ Když v roce 1567 Vavřincův Vít zbil šenkýře tak, že na následky zemřel, jako záruka při jeho propuštění z vězení je zaznamenán také Jan Vartovský z Varty.⁴¹ Jistý Jan Vartovský z Varty zemřel roku 1578, načež poručník sirotků Bohuslav Vartovský z Varty chtěl v Mnetěši blízko Roudnice prodat manský statek, v roce 1596 prodal dospěší sirotek Jan Vartovský z Varty »120 kop gruntovních peněz«, jež ještě zbývalo doplatit, Šimonu Žabkovi z Drahobejle.⁴² V pramenech dále čteme zmínku o Janu Vartovském v souvislosti s Pavlem Kristiánem z Koldína: v roce 1569 vyměnil Koldín s Vartovským košířskou vinici za dům naproti Velké koleji v Praze.⁴³ Jan Vartovský z Varty byl majitelem domu č. p. 496 v Havelské ulici, dům prodal 27. 1. 1576 Zikmundovi Lopatskému a jeho ženě Anně.⁴⁴ V roce 1584 prodal Pavel Kristián z Koldína Janu Vartovskému dům za 100 kop českých grošů a v poslední vůli Pavla Kristiána z Koldína stojí, že Vartovskému odkazuje 10 kop českých grošů.⁴⁵ Po Koldínově smrti se ovšem dům zvaný »v kuchyních« či »kuchynkách« stal předmětem právního sporu, neboť Vartovský tvrdil, že patří jemu.⁴⁶ Jinou zmínku registrujeme k roku 1585 v souvislosti s Nathanaelem Vodňanským z Uračova, když jedním z jeho ručitelů při předložení listu zachovacího a získání měšťanského práva ve Starém Městě pražském byl Jan Vartovský z Varty.⁴⁷ Janovo jméno se objevuje také k 12. 10. 1596 v zápise o koupi na Starém Městě pražském, u níž je zachycen jistý Jan Vartovský; o čtyři roky později, k 19. 3. 1600, je připomínán Jan Vartovský z Varty v případě Matěje Brzobohatého.⁴⁸ V listě z Židlochovic 15. 7. 1598 zmiňuje Karel starší ze Žerotína jistého »kširmistra« Jana Vartovského z Varty, jenž se oháněl patenty od císaře, a žádá Brňany, jimž je list adresován, aby jej přiměli mu vrátit koně nebo ho zadrželi, dokud Žerotín do listin nenahlédne.⁴⁹ Blíže nejmenovaný pan Vartovský z Varty, zřejmě Jan, se popral roku 1601 s opilým farářem v Žehrovicích »o kuchařku, při čemž oba na zem padli; kněz pánovi nadal kluků, lotrů, viselců panských a tříkrát za sebou pankartů«.⁵⁰ Víme pak, že Jan Vartovský z Varty prodal roku 1609 krčmu s dvorem právě v Kamenných Žehrovicích Jaroslavu Bořítovi z Martinic a na Smečně⁵¹ a naopak Janu Vartovskému z Varty byl prodán roku 1617 dvůr v Čakovicích, ovšem ještě téhož roku jej jmenovaný prodal Polyxeně z Lobkovic.⁵² Z 9. listopadu 1617 je doložena suplikace císaři podaná Janem Vartovským z Varty a Annou Vartovskou z Čimelic.⁵³ A konečně z doby mezi lety 1620 a 1623 máme údaj o domu v dnešní Hybernské ulici, že Severin Loštický

z Koldína. *Práva městská Království Českého a Markrabství Moravského spolu s krátkou jich summou*, Praha 1876, s. xxiv.

³⁹ *Libar decanorum facultatis philosophicae universitatis Pragensis, ab anno Christi 1367. usque ad annum 1585. e codice membranaceo illius aetatis nunc primum luce donatus*, II, Praeae 1832, s. 366.

⁴⁰ WINTER, Zikmund: *O životě na vysokých školách pražských knihy dvoje. Kulturní obraz XV. a XVI. století*, Praha 1899, s. 504.

⁴¹ VANČURA, Jindřich: *Dějiny někdejšího královského města Klatov, I/2*, Klatovy 1928-1929, s. 1121.

⁴² KRÍVKA, Josef: *K zabírání poddanské půdy předbělohorským velkostatkem*, in: *Muzejní a vlastivědná práce 2* (1964), s. 220.

⁴³ JIREČEK (ed.), *Pavel Kristián z Koldína: Práva městská* (≠ pozn. 38), s. xxiv.

⁴⁴ ČAREK, Jiří: *Z dějin staroměstských domů. Železná a Havelská ulice*, in: *Pražský sborník historický 16* (1983), s. 29.

⁴⁵ VANČURA, *Dějiny někdejšího královského města Klatov, I/2* (≠ pozn. 41), s. 838, 848, 859.

⁴⁶ TEIGE, Josef: *Základy starého místopisu Pražského (1437-1620)*, I/1: *Staré Město pražské*, Praha 1910, s. 328.

⁴⁷ ŠIMÁK, Josef Vítězslav: *Vodňanstí z Uračova a jejich zápisky*, in: *Časopis Musea Království českého 68* (1894), s. 141. Je uveden i v jednolistu z r. 1593, viz HEJNIC – MARTINEK, *Rukověť* (≠ pozn. 16), 4, s. 286.

⁴⁸ ANTL, Theodor: *Zápisy kláštera sv. Anny jinak sv. Vavřince v Starém Městě pražském*, in: *Časopis společnosti přátel starožitností českých v Praze 9* (1901), s. 31 a 34.

⁴⁹ BRANDL, Vincenc (ed.): *Spisy Karla staršího ze Žerotína*, Brno 1871, s. 223.

⁵⁰ WINTER, Zikmund: *Život církevní v Čechách. Kulturně-politický obraz z XV. a XVI. století, II*, Praha 1896, s. 662.

⁵¹ ČÍZEK, Blahoslav: *Naše hospoda*, in: *Vlastivědný sborník školního okresu slánského 11* (1933-1934), s. 36; BREZINA, Vladimír: *Stochov součástí smečenského panství Martiniců*, in: BREZINA, Vladimír et al.: *Stochov. Rodiště svatého Václava*, Stochov 2004, s. 45.

⁵² PRAŠEK, Justin Václav: *Brandejs nad Labem. Město, panství i okres*, III, Brandejs n. L. 1908, s. 362, 737.

⁵³ GEBAUER, Johann: *Sammlung von Originalen und Akten fremder Provenienz*, in: NOVÁČEK, Adalbert J. (ed.): *Mitteilungen aus dem Landesarchive des Königreiches Böhmen*, II, Prag 1908, s. 154.

z Libanu »pronajal činži z podruhů Janu Vartovskému z Varty«, načež roku 1623 dům prodal.⁵⁴ V rodě Vartovských se, jak vidno, jméno Jan objevuje vícekrát a vzájemný vztah některých výše zmíněných osob nejsme schopni bezpečně určit.

Rod Vartovských byl ovšem početnější. *Titulář* z roku 1589 připomíná tyto Vartovské z Varty: Jana st., Jana ml., Václava, Vojtěcha, Bohuslava (Vartovského z Varty a na Vražkově nad Sázavou) a Diviše.⁵⁵ V některých pramenech vystupují společně, například bratři Jan, Bohuslav a Diviš měli ve vlastnictví dvory v Pomyšli a v roce 1571 je prodali obci Roudnici, Bohuslav žil nejméně do roku 1615,⁵⁶ kdy je připomínán v rozvržení sbírek a berní,⁵⁷ resp. do podzimu roku 1620, kdy měl aktivizovat své poddané ve Vražkově.⁵⁸ V seznamu šlechticů, kteří měli manské statky vzhledem k zámku v Roudnici, vystupují Ladislav z Varty a na Vražkově (1599), Jan Vartovský z Varty (1575), Adam Vartovský z Varty (1577-1579), Jiří Vartovský z Varty (1577) a konečně bratři Vojtěch a Václav Vartovští z Varty (1579).⁵⁹ Vojtěch Vartovský z Varty byl významným pražským radním písařem na Malé Straně pod Janem Kocínem z Kocinětu,⁶⁰ jeho manželkou byla Anna, dcera Jiřího Šmida, po němž zdědila dům v Praze;⁶¹ k roku 1601 vlastnil Vojtěch dům v pozdější Nosticově ulici č. 465,⁶² žil údajně též v Roudnici⁶³ a zemřel 21. června 1603.⁶⁴ Dochoval se jeho zápis z roku 1586⁶⁵ a krásně propracovaná pozdněrenesanční vazba z jeho majetku s vročením 1592, vyrobená z hnědé telecí kůže.⁶⁶ Václav Fridrich (či Václav Bedřich) Vartovský z Varty byl v roce 1633 obviněn, že se mj. ujímal vražkovského dvora při vpádu Sasů do Čech a že »při nepříteli potřebovati se dal v službě vojenské a lid nepříteli najímal«,⁶⁷ ale podařilo se mu prokázat díky svědkům nevinu.⁶⁸ Už předtím se jméno Václava Vartovského z Varty objevuje k roku 1594 pod dokladem o výběru daní⁶⁹ a k roku 1610 u majetkových přesunů v Přepýších.⁷⁰ Údaji z první třetiny 17. století však stopa mužské linie Vartovských z Varty v dějinách končí, jak zmiňují badatelé: »nedlouho potom rodina tato vyhasla«,⁷¹ respektive »podobá se, že rodina tato zanikla v tehdejších běžích váleč-

⁵⁴ LANCINGER, Luboš: *Z místopisu Nového Města pražského v 15.-19. století - Hybernská ulice I*, in: *Pražský sborník historický* 20 (1987), s. 177.

⁵⁵ FAUKNAR, Šebestián: *Titulář obsahující v sobě v jazyku českém [...]*, Praha 1589, f. Y3^r, X7^r, Cc6^r, Hh5^r. Praha: Národní knihovna ČR, sign. 65 E 1961. *Knihopis Digital*, K02433.

⁵⁶ *Ottův slovník naučný*, 26 (◀ pozn. 6), s. [1078].

⁵⁷ SEDLÁČEK, August: *Rozvržení sbírek a berní r. 1615 dle uzavření sněmu generálního nejvyššími berníky učiněné. Podle rukopisu desk zemských [...]*, Praha 1869, s. 71.

⁵⁸ KOPIČKA, Petr: *Deníky roudnického hejtmána Blažeje Albína z Weisenberku z let 1611 a 1625*, Praha 2003, s. lv.

⁵⁹ MICHÁLEK, Jindřich: *Manové zámku roudnického v šestnáctém století*, in: *Podřipský musejník. Ročenka Podřipského musea v Roudnici* 3 (1906), s. 5.

⁶⁰ SPIESS, Bedřich Vilém: *K životopisu Jana Kocína z Kocinětu*, in: *Časopis Musea Království českého* 75 (1901), s. 247, 350.

⁶¹ RUTH, František - KÖRBER, Pavel: *Kronika královské Prahy a obcí sousedních, 4: Maltézské nám. - U půjčovny*, Praha 1904, s. 789.

⁶² *Ottův slovník naučný. Illustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí*, 20: *Pohora - Q.v.*, Praha 1903, s. 424; RUTH, František - KÖRBER, Pavel: *Kronika královské Prahy, 4* (◀ pozn. 61), s. 791.

⁶³ Srov. dvě disticha od Campana a osm od Tomáše Smichaea, viz HEJNIC - MARTÍNEK, *Rukověť* (◀ pozn. 16), 1, s. 263; 5, s. 128. Vdova Johana měla děti Kateřinu a Adama Vartovské, srov. BAREŠ, František: *Starý hřbitov sv. Havla v Mladé Boleslavi*, in: *Památky archeologické a místopisné* 15 (1892), sl. 544-545.

⁶⁴ *Ottův slovník naučný*, 26 (◀ pozn. 6), s. [1078].

⁶⁵ PODLAHA, Antonín: *Materialie k slovníku umělců a uměleckých řemeslníků v Čechách*, in: *Památky archeologické* 34 (1924/25), s. 270.

⁶⁶ HAMANOVÁ, Pavlína: *O několika českých supralibros. Příspěvek k vazbám z 2. pol. 16. a poč. 17. století*, in: *Historická knižní vazba. Sborník příspěvků k dějinám vazby a k metodice ochrany historických knižních vazeb*, Liberec 1962, fotografie vazby na s. [48i].

⁶⁷ BÍLEK, Tomáš Václav: *Dějiny konfiskací v Čechách po r. 1618*, II, Praha 1883, s. 847.

⁶⁸ REZEK, Antonín: *Dějiny saského vpádu do Čech (1631-1632) a návrat emigrace*, Praha 1889, s. 171; *Ottův slovník naučný*, 26 (◀ pozn. 6), s. [1078].

⁶⁹ SCHULZ, Antonín: *Archivní prameny ku poznání života a strážně na širém Královédvorskou od smrti Husovy až do doby Koniášovy*, Dvůr Králové nad Labem 1913, s. 22.

⁷⁰ FLESAR, Antonín: *Popis historicko-archeologicko-statistický okresu Opočenského*, Hradec Králové 1895, s. 233.

⁷¹ *Ottův slovník naučný*, 26 (◀ pozn. 6), s. [1079].

ných.⁷² Připomíná se ovšem ještě Judith Helena (či Alena) Vartovská z Varty († 1660), kterou si mezi roky 1642 a 1643 vzal za ženu Václav Vrábský Tluksa z Vrábí (1603-1649), z manželství ovšem nevzešel žádný potomek.⁷³ Spolu s těmito stopami spletitého rodu Vartovských z Varty končí i poslední stopa dědiců rukopisného překladu *Starého zákona* z pera Jana staršího.

3. Vartovského překlad *Parafráze na evangelium sv. Matouše* (1542)

Vartovského překlad *Parafráze* je dílem unikátním z více perspektiv: je to jediný vydaný Vartovského spis, jediný tisk litoměřického měšťana a tiskaře Vondřeje Dušíka, a pokud vezmeme vážně určení knihy jako učebnice češtiny pro královny děti, jejichž preceptorem byl Vartovského přítel Jan Horák z Milešovy (Hasenberg), jedinečný materiál pro studium češtiny, která mohla být princům (a případně princeznám) zprostředkována. O samotném tisku existuje z hlediska knihovnědy spolehlivá literatura.⁷⁴

Podle Mirjam Bohatcové realizoval Vartovský překlad »ve spolupráci s katolickým církevním hodnostářem Janem Horákem (Hasenbergem) z Milešovy«. ⁷⁵ Horák, jemuž se z literárně tvořících českých humanistů asi »jako jedinému podařilo proniknout na královský dvůr«, ⁷⁶ byl velmi zajímavou osobností, udržoval styky se zahraničními humanisty a v Litoměřicích vyučoval šlechtice. Jako protilutersky smýšlejícímu katolíkovu mu byly v roce 1539 do výchovy svěřeny i děti krále Ferdinanda I. Překlad Erasmovy *Parafráze na Matouše* byl vytištěn podle titulu 12. října 1542. Antikvou sázená latinská dedikace Ferdinandovi, králi římskému, uherskému a českému (»Romanorum, Hungarorum, Cechorum regi«), ⁷⁷ je datována 25. 7. 1542. Vartovský vyjadřuje vděčnost za sebe i svůj rod (»me meosque Vartenses«, f. A3^v) za povýšení do šlechtického stavu a uvádí mimo jiné, že podle doslechu již královny děti umí skvěle česky (»quos audio Cechicae linguae peritissimos esse«, f. A3^v), ale nejen česky, nýbrž i latinsky a německy, a to zásluhou Horákovou. Autor doufá, že *Parafráze* nebude neúčinná, »si conferratur cum latina«, a to »illustrissimis et regio sanguine progenitis adolescentulis dulcissimis filiis Maiestatis tuae regiae« (f. A3^v). Dále připomíná, že Erasmus Ferdinandovi dedikoval svou *Parafrázi na evangelium sv. Jana* (f. A3^r). Sám je k Ferdinandově neznalosti češtiny shovívavý, neboť král musí řešit záležitosti těžší než herkulovské (»Quamvis me non fugiat, tuam regiam Celsitudinem non admodum adtentam esse posse, ad Cechicam linguam perdiscendam, propter negotia plusque Herculea [...]«, f. A3^v), takže je zbytečné mu vnucovat české knihy, a zvláště ty přeložené z latiny (»idcirco non habere opus ut Cechici libri ei obtrudantur, praesertim e latinis versi«, f. A3^v). Na jiném místě zdůrazňuje, že není snadné překládat dobrou latinu do dobré češtiny: »Ut enim a Graecis bonis facere Latinas bonas, non est cuius obivium, ita non parvi momenti esse censeo, e Latinis bonis Cechicas bonas facere« (f. A3^r).

Česká předmluva je nepochybně inspirována Erasmovým konceptem »philosophia Christi«. ⁷⁸ Zdůrazňuje roli *Písma* pro osobní život, kritizuje ty, kdo zavádějí »novou víru mezi lidmi« (f. A4^r), a odsuzuje jiné pyšné zacházení se znalostí bible, včetně čistě akademických ambic, pokud není biblické poselství přijato v osobním životě. Pro ty, kteří by slovům *Písma* nerozuměli a kteří neumí latinsky, přeložil autor *Parafrázi*. »Však sem na to prvé dlouho čekal, po tom se ptaje, zdali by kdo jinej v to se dal,« pokračuje Vartovský obvyklým toposem skromnosti, ⁷⁹ ale když se nikdo nenašel, »vzal sem tu na se práci [...] nemalou, neb není tak snadno z dobré

⁷² RIEGER – MALÝ (eds.), *Slovník naučný*, 9 (< pozn. 6), s. 919.

⁷³ VÁVRA, Filip: *Prodej zdechovického panství roku 1641. Netytická smlouva o prodeji mezi Václavem Vrábským Tluksou z Vrábí a Václavem Věžníkem z Věžníka*, in: *Východočeský sborník historický* 33 (2018), s. 7.

⁷⁴ VOIT, *Český knihtisk mezi pozdní gotikou a renesancí*, II (< pozn. 3), s. 305, 346; BOHATCOVÁ, *Erasmus Rotterdamský v českých tištěných překladech* (< pozn. 15), s. 44-46; DAŇKOVÁ, *Bratrské tisky* (< pozn. 25), s. 33-34. Pozornost vzbuzuje nejen osoba tiskaře, ale také místo vytištění, od roku 1537 totiž mandát krále Ferdinanda zakazoval tisk mimo Prahu, viz HAVRLANT, Jaroslav: *Receptce myšlenek Erasma Rotterdamského v Čechách a na Moravě a osobnost katolického kněze Tomáše Bavorovského (†1562)*, in: BOBKOVÁ, Lenka – KONVIČNÁ, Jana (eds.): *Korunní země v dějinách českého státu, IV: Náboženský život a církevní poměry v zemích Koruny české ve 14.-17. století*, Praha 2009, s. 522-523.

⁷⁵ BOHATCOVÁ, *Erasmus Rotterdamský v českých tištěných překladech* (< pozn. 15), s. 45.

⁷⁶ HAUSENBLASOVÁ, Jaroslava: *Pražský, olomoucký a vratislavský okruh humanistů*, in: BŮŽEK, Václav – SMÍŠEK, Rostislav (eds.): *Habsburkové. Země Koruny české ve středoevropské monarchii. 1526-1740*, Praha 2017, s. 349.

⁷⁷ *Evanjelium Ježíše Krysta, syna Božího* (< pozn. 1), Litoměřice 1542, f. A2^r.

⁷⁸ Srov. JUST in DITTMANN – JUST, *Biblical Humanism* (< pozn. 4), s. 34.

⁷⁹ VOIT, *Český knihtisk mezi pozdní gotikou a renesancí*, II (< pozn. 3), s. 293.

latinské řeči udělati českou, jako by se někomu zdálo« (f. A1^v; složka značená majuskulním »A« se v tisku opakuje). Po Matoušovi chce autor pokračovat: »a potom pořád vydávati budu, bude-li vůle Boží, i jiné [evanjelisty], dejž Pán Bůh, aby bylo ke cti a chvále jeho a k prospěchu všech Čechův a Moravanův, kteříž čísti budou« (ff. A1^v-A2^r). Následuje důležitá pasáž o zvolené náboženské terminologii (f. A2^r):

»Ač vím, že by bylo za potřebnou věc přitom zprávu a příčinu toho dáti, proč jsem některá slova vykládal jinak nebo položil, než jest vobyčej, jako faryseus, publican, filacteria a jiná k nim podobná, však mi se nezdálo toho na tento čas učiniti, poněvadž i jiné evanjelisty v tom způsobu [...] vydati míním.«

Až po dokončení »toho rozum a zprávu, proč které slovo, zvláště to, na kterém by se lidé mýlili nebo kterého by zprávu rádi věděti chtěli, dáti chci« (f. A2^r), prozrazuje dále překladatel. O tom, jestli Vartovský v rukopise zpracoval překlad zbývajících evangelistů, nemáme žádné zprávy. Naději vzbuzuje Dobrovského zmínka v roce 1787, že v rukopisných přípisích k Veleslavínovu *Kalendáři historickému* našel poznámku, podle níž Vartovský »auch die Erasmische Paraphrase der drey übrigen Evangelien übersetzt habe«, ale ty »nie gedruckt worden sind«. ⁸⁰ Skutečně, v exempláři *Kalendáře historického*, jenž je uložen v Národním archivu v Praze a kdysi patřil Národnímu muzeu (tak ještě v *Knihopise Digital*, K00059, sign. 31 B 1), čteme nedatovaný rukopisný přípisek prvního písaře z Menšího Města pražského, jenž zachycoval události z let 1581-1612, k Veleslavínovu údaji o smrti Vartovského v roce 1559: »Na Podluštích. A k tomu Paraphrasis Erasmi na jiný evangelia tří evangelistův od něho přeložena.« ⁸¹ Obec Podluský dnes tvoří část Roudnice nad Labem, a tak by zpráva mohla prozrazovat dobrou informovanost písaře, ale nemáme ji jak ověřit.

V předbělohorské době byl Vartovského překlad *Parafráze* v intelektuálních kruzích znám, přesáhl tedy původně zamýšlený okruh recipientů z prostředí králových dětí učících se češtinu: na *Parafrázi* odkazuje kriticky Blahoslavova gramatika (ff. 159^v, 189^v, 201^r, 207^v, 251^r), byla v knihovně Petra Voka z Rožmberka a pravděpodobně ji zachycuje i seznam knih bratrské bibliotéky při převozu do exilu. ⁸² V pobělohorské době se však povědomí o Janu st. Vartovském z Varty a o tomto jeho díle rozostřuje. Křížovník Jan František Beckovský ve své *Poselkyni starých příběhův českých* ještě dobře reprodukuje starší zprávy, ⁸³ jezuita Bohuslav Balbín uvádí ovšem jméno Vojtěcha z Varty (»*Adalbertum de Wartawa* tamen legere mihi concessum fuit, cum in Bibliotheca Litomericensis Collegii S. I. inveniatur«), k čemuž obrozenský vydavatel premonstrát Karel Rafael Ungar vložil poznámku, podle níž se nejpravděpodobněji (»simillime«) jedná o Jana Vojtěcha Vartovského (»cum Ioanne Adalberto Wartowsky unus idemque«), jenž přeložil *Parafrázi na evangelium sv. Matouše* a celou bibli z hebrejštiny do latiny (»ex hebraico in latinum transtulit«), a ta se má někde nacházet »[a]dhucdum alicubi Biblia illius ms. servantur«. ⁸⁴ Zavádějící údaje opravil Josef Dobrovský, ⁸⁵ jenž na Vartovského *Parafrázi* stručně upozornil i v prvním vydání svých *Dějin české řeči a literatury*. ⁸⁶ Jungmann v prvním vydání *Historie literatury české* (V, 1183; s. 283) tisk *Parafráze*, stejně jako neznámý rukopis překladu *Starého zákona*, zachytil správně, ⁸⁷ avšak v rejstříku obou vydání je Vartovský popsán jako »[s]tarší bratr jednoty«. ⁸⁸ Jiný omyl vnesl do literatury Josef Jireček, když ve své *Rukověti* uvedl

⁸⁰ *Litterarisches Magazin* 3 (1787), s. 60.

⁸¹ SVOBODOVÁ, Milada: *Paměti obyvatel Menšího Města pražského z let 1581-1628 ve Veleslavínově Kalendáři historickém*, in: *Miscellanea oddělení rukopisů a starých tisků* 7 (1990), citace ze s. 95, informace o prvním písaři ze s. 77.

⁸² JUST in DITTMANN – JUST, *Biblical Humanism* (◀ pozn. 4), s. 34.

⁸³ BECKOVSKÝ, Jan: *Poselkyně starých příběhův českých*, I: (l. 1526-1607), ed. Antonín REZEK, Praha 1879, s. 247.

⁸⁴ UNGAR, Rafael (ed.): *Bohuslai Balbini e S. I. Bohemia docta* [...], II, Pragae 1778, s. 94.

⁸⁵ DOBROWSKY, Iosephus: *Corrigenda in Bohemia docta Balbini iuxta editionem P. Raphaelis Ungar canon. praemonstr. ss. theologiae doctoris*, Pragae 1779, s. 11: »Confundit Joannem Adalbertum de Wartaw; qui ipso nomine distincti sunt, Adalbertus erat filius Joannis, quem Lupacius Weleslawina seniore vocant [...]. Deinde falsum est: ab eo Biblia ex hebraico in latinum esse translata; Lupacius enim Weleslawina bohemicam versionem, non latinam, ab eo adorna[t]am testantur.«

⁸⁶ DOBROWSKY, Joseph: *Geschichte der böhmischen Sprache und Litteratur*, Prag 1792, s. 173.

⁸⁷ JUNGSMANN, *Historie literatury české* (◀ pozn. 33), 1825, s. 257, 283 (V, č. 865, 1183); JUNGSMANN, *Historie literatury české* (◀ pozn. 33), 1849, s. 195, 213 (IV, č. 1163, 1491).

⁸⁸ JUNGSMANN, *Historie literatury české* (◀ pozn. 33), 1825, s. 691; JUNGSMANN, *Historie literatury české* (◀ pozn. 33), 1849, s. 648.

jako rok vydání Vartovského *Parafráze* 1532.⁸⁹ Chybu sice o pět let později napravil František Wenig,⁹⁰ ale tradovala se i přes práh 20. století, např. u Jaroslava Sedláčka⁹¹ nebo Václava Flajšhanse,⁹² ba ještě po půlstoletí.⁹³

4. Ústup préteritálního auxiliáru v češtině

Ústup préteritálního auxiliáru ve třetích osobách se v poslední době stal opakovaně předmětem badatelského zájmu. V biblickém stylu jsme ho na materiálu části *Matoušova evangelia* sledovali v samostatné studii,⁹⁴ v níž jsme stručně shrnuli také předchozí bádání. Od té doby však výzkum pokročil. Máme k dispozici například překvapivé zjištění, že auxiliár ve třetích osobách je v opisu Husovy *Dcerky* zachovávan zcela systematicky.⁹⁵ Jitka Filipová⁹⁶ přinesla důležitý poznatek, že ve *Smolné knize velkobítešské* (1556-1636) je auxiliárů ve třetích osobách zachováno 24 %, což je poměrně vysoké číslo (poněkud více se vyskytuje auxiliár v plurálu a u imperfektiv, avšak v případě první proměnné bez statistické významnosti; značný byl ovšem vliv písaře). Jana Zdeňková⁹⁷ zjistila převahu forem bez auxiliáru ve třetích osobách už v raných textech 14. století a při rozboru forem pro vyjádření minulosti ve 14. věku došla k závěru, že užívání auxiliáru lze v dané době již považovat za jev stylistický. Ve zkoumaných textech byl podle ní ve většině výskytů vynecháván, objevovaly se ovšem i památky s převahou auxiliáru. Dmitrij Timofejev⁹⁸ zjistil, že v Kuthenově kronice je v Severýnově vydání z roku 1539 5,0 % auxiliárů, ve Veleslavínově vydání z roku 1585 klesá tento podíl na 1,9 %. Timofejev sám i spolu s dalšími spoluautory přidal v edičních poznámkách důležité údaje k četnosti auxiliáru préterita v některých dalších tiscích 16. století: v menšině je auxiliár v tisku z roku 1551 *Novina a příhoda, která se vpravdě stala* [...], jež sepsal Mikuláš Šúd ze Semanína.⁹⁹ V Melantrichově tisku *Přeložená vohrada z němčiny na česko* [...] (1553) dosahuje zastoupení auxiliáru ve třetích osobách cca 50 %, ¹⁰⁰ v tisku z téže tiskárny *Studnice života* (1554) je zastoupen v menšině zhruba v poměru 1 : 7,¹⁰¹ auxiliár ve třetích osobách však dokonce převládá v Melantrichově tisku *Tito artikulové na sněmu obecním, kterýž držán byl na Hradě pražském* [...] (zřejmě 1554),¹⁰² v jeho jiném tisku *Vypsání s vyznamenáním jedné i druhé kométy* [...] (1556) od Tadeáše Hájky z Hájku byl zjištěn poměr podob ve třetích osobách s auxiliárem a bez něj asi 1 : 8¹⁰³ a konečně v pražském tisku *Kronika o Joviánovi císaři. A druhá o té stálé, poctivé a trpělivé paní Kryzeldě* [...] (vydáno před

⁸⁹ JIREČEK, Josef: *Rukověť k dějinám literatury české do konce XVIII. věku*, II: M-Ž, Praha 1876, s. 310.

⁹⁰ WENIG, František: *Opravy životopisné dle kalendáře Veleslavínova*, in: *Časopis Musea Království českého* 55 (1881), s. 537.

⁹¹ SEDLÁČEK, Úvod do knih *Starého zákona* (← pozn. 22), s. 128.

⁹² FLAJŠHANS, *Písemnictví české* (← pozn. 23), s. 346 (s další nepřesností: prý šlo o překlad z řečtiny).

⁹³ *Biblií svatá* (← pozn. 24), s. v (předmluva).

⁹⁴ DITTMANN, Robert: *Préteritální auxiliár ve třetích osobách v Matoušově evangeliu ve starších českých biblích*, in: *Clavibus unitis* 9 (2020), s. 55-72, https://www.acecs.cz/media/cu_2020_09_02_dittmann.pdf.

⁹⁵ ŠROLEROVÁ, Michaela: *Analýza jazyka Husova díla Dcerka*, Brno 2021 [nepublikovaná bakalářská práce], <https://is.muni.cz/th/o0huk/>, s. 49. Bohužel nemáme k dispozici přesný údaj o počtu výskytů.

⁹⁶ FILIPOVÁ, Jitka: *Préteritální auxiliár ve třetích osobách střední češtiny jako příznak vysokého stylu? Svědectví Smolné knihy velkobítešské (1556-1636)*, in: *Clavibus unitis* 11/2 (2022), s. 101-110, https://www.acecs.cz/media/cu_2022_11_02_filipova.pdf.

⁹⁷ ZDEŇKOVÁ, Jana: *Slovesné formy pro vyjádření minulosti v češtině 14. století* [nepublikovaná disertační práce], Praha 2021, s. 216, 221, 228.

⁹⁸ TIMOFEJEV, Dmitrij: *(Re)ediční praxe Daniela Adama z Veleslavína: Kronika o založení Země české a prvních obyvatelích jejích Martina Kuthena ze Šprinsberka*, in: *Naše řeč* 105 (2022), s. 70.

⁹⁹ HEJDOVÁ, Tereza – TIMOFEJEV, Dmitrij (eds.): *Novina a příhoda, která se vpravdě stala* [...], e-edice dostupná na *Vokabuláři webovém* (https://vokabular.ujc.cas.cz/modules/edicnipoznamka.aspx?id=Sud_No_vina).

¹⁰⁰ NOVÁKOVÁ, Natálie – TIMOFEJEV, Dmitrij (eds.): *Přeložená vohrada z němčiny na česko* [...], e-edice dostupná na *Vokabuláři webovém* (<https://vokabular.ujc.cas.cz/modules/edicnipoznamka.aspx?id=MelVoh>).

¹⁰¹ SEDLÁČKOVÁ, Anna – TIMOFEJEV, Dmitrij (eds.): *Studnice života*, e-edice dostupná na *Vokabuláři webovém* (<https://vokabular.ujc.cas.cz/modules/edicnipoznamka.aspx?id=MelStud>).

¹⁰² NOVÁKOVÁ, Natálie – TIMOFEJEV, Dmitrij (eds.): *Tito artikulové na sněmu obecním, kterýž držán byl na Hradě pražském* [...], e-edice dostupná na *Vokabuláři webovém* (<https://vokabular.ujc.cas.cz/modules/edicnipoznamka.aspx?id=Artik1554>).

¹⁰³ TIMOFEJEV, Dmitrij (ed.): *Vypsání s vyznamenáním jedné i druhé kométy* [...], e-edice dostupná na *Vokabuláři webovém* (<https://vokabular.ujc.cas.cz/modules/edicnipoznamka.aspx?id=HajKom>).

rokem 1586 v melantrišské dílně) činí poměr asi 1 : 9.¹⁰⁴ Chybějí nám však podrobnější údaje, neznáme ani celkový počet tvarů. Anna Michalcová na rozboru českých překladů *Písně písní* zjistila, že třetí redakce výskyt auxiliárů zmnožuje, čtvrtá ho opět redukuje a k výraznému odstraňování dochází dále v Netolického bibli.¹⁰⁵ Jinou biblickou knihou, *Markovým evangeliem*, se ve staročeských biblických rukopisech a starších tiscích detailně zabývala Marie Hedvíková. Excerptovala celkem 5 501 dokladů a zjistila, že podle generalizovaného lineárního smíšeného statistického modelu se auxiliár udržuje významně déle v plurálu, kdežto proměnné vid a vyjadřování subjektu neměly na zastoupení auxiliáru statisticky signifikantní vliv; analýza vzájemné interakce proměnných přinesla poznatek, že jen těsně za hranicí statistické významnosti je interakce čísla a vidu (efekt čísla byl slabší u perfektiv). Jako statisticky významná se ukázala interakce proměnných vyjadřování subjektu – číslo – vid, dále číslo – vid – datace a konečně také vyjadřování subjektu – číslo – vid – datace.¹⁰⁶ Už pouze v jednotkách procent užívá auxiliár *Bible kralická šestidílná*.¹⁰⁷ Můžeme doplnit, že v desítkách případů ho následně odstranilo druhé vydání komentovaného *Nového zákona Šestidílký*, tj. *Nový zákon* z roku 1601: v synoptických se tak stalo v 61 případech, v epištole Římanům na 12 místech.¹⁰⁸

V tomto kontextu nás nyní zajímá, jaké je zastoupení préteritálních auxiliárů ve Vartovského *Parafrázi*. Už dříve jsme upozornili na malé sondě (ff. Dd2^r-Dd3^v), že formy s auxiliárem ve třetích osobách dokonce převládají, a to v poměru 34 : 25. Auxiliáry ve třetích osobách préterita jsou skutečně časté, např. na f. Aa4^r čteme: »Ježíš sám vod sebe dobrovolně přišel jest k smrti, kterěz jest sic ujíti mohl, a že jest prvé nemohl zabít bejti, nežli jest přišel ten den, kterejž jest von sám své smrti předtím uložil.« A týkají se i pozic v těsném sousedství, např. »lámal jest a dával jest učedníkům« (f. I1^r), »přiletěli jsou ptáci a sebrali jsou [semena]« (f. f3^v). Auxiliár má ve zkoumaném prameni v singuláru vždy podobu »jest«, v plurálu téměř vždy »jsou« (zcela výjimečně »jsú«, »sou«, »sú«).

5. Préteritální auxiliár ve Vartovského překladu *Parafráze*

Identifikací konkrétního Erasmova vydání *Parafráze na evangelium sv. Matouše*¹⁰⁹ jako předlohy Vartovského počínu (> Obr. 2a-b) a také tiskařským pravopisem a jazykem Vartovského překladu jsme se zabývali jinde.¹¹⁰ Nutno podotknout, že pokud by se realizoval Vartovského úmysl z předmluvy, děti Ferdinanda I. by si osvojily češtinu stylisticky velmi rozkolísanou (navíc zachycenou specifickým tiskařským typem pravopisu). Užívá se téměř důsledně protetického *v*-, diftongizovaného *ý* (vysázeno ovšem <ay>, <aý>), náslovného *ou*-,¹¹¹ složené deklinace přivlastňovacích přídavných jmen, často neshodných přechodníků (např. »Petr [...] ulekši se«, f. Dd1^v), objevují se případy porušení původní shody neuter v plurálu (>psány byli [!]) příkaza-

¹⁰⁴ TIMOFEJEV, Dmitrij (ed.): *Kronika o Joviánovi císaři [...]*, e-edice dostupná na *Vokabuláři webovém* (<https://vokabular.ujc.cas.cz/moduly/edicnipoznamka.aspx?id=KronJov>).

¹⁰⁵ MICHALCOVÁ, Anna: *Jazykový rozbor českých překladů Písně písní před Bibli kralickou* [nepublikovaná diplomová práce], Praha 2021, <https://dspace.cuni.cz/handle/20.500.11956/128099>, s. 60-61.

¹⁰⁶ HEDVIKOVÁ, Marie: *Préteritální auxiliár ve 3. osobě v Markově evangeliu ve starších českých biblích* [nepublikovaná bakalářská práce], Praha 2023, <https://dspace.cuni.cz/handle/20.500.11956/183323>, s. 55-56.

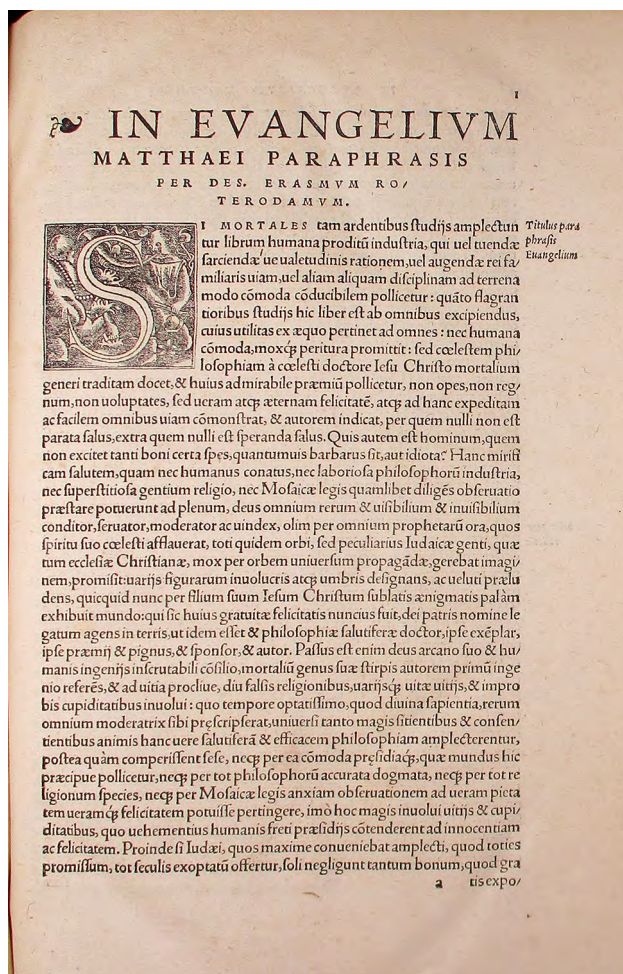
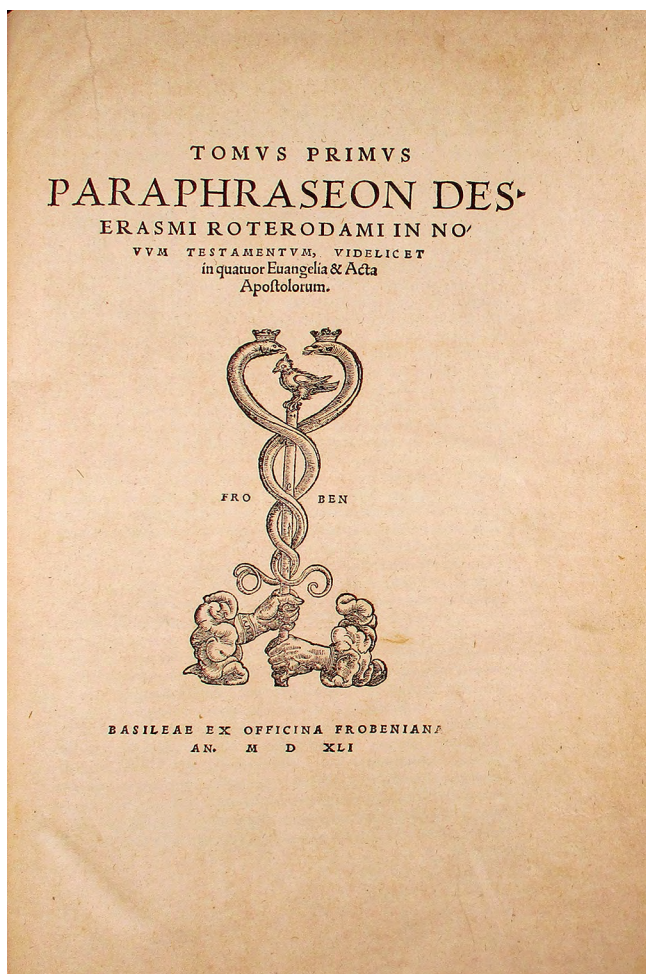
¹⁰⁷ Tamtéž, s. 39; DITTMANN, *Préteritální auxiliár* (< pozn. 94), s. 61.

¹⁰⁸ DITTMANN, Robert et al.: *Kralický Nový zákon z roku 1601. Vrchol biblické práce v jednotě bratrské*, Praha 2023, s. 212.

¹⁰⁹ Kritickou edici Erasmovy *Parafráze na evangelium sv. Matouše* pořídili SIMPSON, Dean – SIDER, Robert D. (eds.): *Collected Works of Erasmus. New Testament Scholarship. Paraphrase on Matthew*, Toronto – Buffalo – London 2008.

¹¹⁰ DITTMANN in DITTMANN – JUST, *Biblical Humanism* (< pozn. 4), s. 160-176. K recepci Erasmových *Parafrází* v českých zemích např. tamtéž, s. 34, 174-175; z Erasmovy *Parafráze na evangelium sv. Matouše* cituje katolický kněz Tomáš Bavorovský v předmluvě ke své postile, hájí přitom přístupnost *Pisma* v mateřštině, jiný doklad recepce poskytují náměšťské *Pisničky čtyři evanjelické* (1534), čerpající z Erasmových *Anotací a Parafrází*, srov. HAVRLANT, *Recepce myšlenek* (< pozn. 74), s. 521 a 523; KOUPIL, Ondřej: *Pisničky čtyři evanjelické (1534) v triádě Optátových biblí*, in: *Česká literatura 67* (2019), s. 188-212. O vytištění *Parafráze na evangelium sv. Matouše* informoval Erasmus v listě z 21. 3. 1522 olomouckého biskupa Stanislava Thurza, na Erasmovy *Parafráze* odkazuje utrakvistický farář Jan Karníček z Německého Brodu a později Jan Blahoslav, viz JUST, Jiří: *Recepce Erasmových biblických prací v Čechách a na Moravě do 60. let 16. století*, in: NEJESCHLEBA, Tomáš – MAKOVSKÝ, Jan (eds.): *Erasmovo dílo v minulosti a současnosti evropského myšlení*, Brno 2012, s. 325-323.

¹¹¹ PORÁK, *Humanistická čeština* (< pozn. 2), s. 138. Podoby s <aý>, <ay> by bylo možné přepisovat též jako *-aj-*, zde se kloníme k interpretaci Porákově, že jde o grafické vystižení *ej*, a takto je zde přepisujeme. Na s. 113 Porák tisk datuje do roku 1541.

Obr. 2a-b:

Titulní strana a začátek (f. a1^r) *Matoušova evangelia* Frobenova basilejského vydání Erasmovy novozákonní *Parafráze z roku 1541* (první část svazku obsahuje čtvero-evangelium a *Skutky*), Praha: Knihovna Královské kanonie premonstrátů na Strahově, sign. Z1 2° 382/1. Froben poprvé vytiskl Erasmovu *Parafrázi na evangelium sv. Matouše* v roce 1522, za života »knížete humanistů« byly vydány postupně tři různě hluboké revize. Vartovského překlad vycházel prokazatelně z poslední úpravy, jež byla poprvé publikována roku 1535. Zde otištěná verze představuje poslední Erasmovu úpravu, jak ukazuje např. čtení »hanc mirificam salutem« na této straně, srov. DITTMANN – JUST, *Biblical Humanism* (< pozn. 4), s. 165.

ní, f. Bb3^v; »aby ta nadání mnoho vážena byli [I]«, f. Dd2^v) a formy jako »abychme« (f. D4^v), »dvouch« (f. E2^r), »hnedky« (f. G2^r), »budem« (f. I1^r), »nyničko« (f. k4^v) – tyto všechny rysy přibližují jazyk překladu soudobé mluvené řeči v Čechách, srov. »nemá bejti nějakej vobyčejnej a z počtu jinejch, ale znamenitej« (f. D4^r), »s větším vomylem vod něho vodešel« (f. H4^v), v Ježíšově modlitbě v Getsemanech »Votče můj [...], vodejmi [...] vode mne« (f. Cc2^r), dále »vo voděv můj losovali jsou« (f. Ee2^r) nebo »vod Votce pochází« (f. i1^r). O regionální příslušnosti do Čech svědčí také zachycení skupiny *sch* ve slově »schromažďuješ« (f. Aa1^v). Ale vedle »mluvenostních« rysů pozorujeme téměř soustavně genitivu plurálu na -ův, velmi často préteritální auxiliáry ve třetích osobách, jsou doloženy podoby jako »ktož« (f. H2^r), patrně jsou i vlivy latinské předlohy a rázovitá řešení v náboženské terminologii (»psalm«, f. Ee2^r; »do karbony«, f. Dd2^v; »senátor arymatyenský«, f. Ee3^r; »farysajtskejch«, f. Ff3^v) a tyto rysy zase jazyk překladu od předpokládané běžné mluvené češtiny oddalují. Je dokonce doložena negace na auxiliáru: »nejsou to mohli strpěti«, f. Ee2^r. Z dalších tvarů stojí za zmínku výskyt supina (»jsou šli kupovat«, f. m4^v) a duálu také u slovesa (»aby voba spolu upadla do jámy«, f. k2^v), ačkoliv ten je zachováván obecně jen částečně (»s nečistějmi rukama«, f. i3^v; »umytejmi rukama«, f. k2^v).

Náš výzkum auxiliáru préterita (též jako součásti antepreterita, složeného z préterita a *f*-ového participia) ve třetích osobách ve Vartovského *Parafrázi na evangelium sv. Matouše* zahrnuje celkem 2257 dokladů. Excerptovali jsme jednak ze začátku Vartovského překladu (Mt 1-4, tedy ff. B1^v-K1^r; celkem 867 dokladů třetích osob sledovaných tvarů), dále z prostředku (Mt 13-16, tedy ff. f2^r-m2^v; 599 dokladů) a z konce (Mt 25-28, tedy ff. m4^r-Ff4^v; 791 dokladů), a to proto, abychom prověřili, jestli zacházení s auxiliáry je konstantní na začátku, uprostřed a na konci sazby. Doklady byly manuálně excerptovány do programu MS Excel a otagovány. Sledovali jsme tyto proměnné: kapitolu, foliaci, doklad s bezprostředním kontextem, přítomnost auxiliáru, kategorii čísla, lemma, slovesný rod, vid a také to, jestli jde o préteritum, nebo antepreteritum. O elipse auxiliáru jsme uvažovali jen tehdy, pokud šlo o několikanásobný přísudek, což byly případy zcela ojedinělé. Pokud slovesa tvořila dvě samostatné věty (např. »jsou Židé dobře znali a za dobrého držali«, f. F2^r; »svolal jest je a vyptával se jest jich«, f. E1^r), počítali jsme je za dvě jednotky. Pokud šlo o několikanásobný přísudek a u prvního slovesa byl auxiliár a u druhého nikoliv (např. »jakž jest Krystus snesl a přemohl nezbednost nečistého

ducha«, f. I1^r; »čistoty panenské jest nevodňal, ale posvětil«, f. D2^v; »kteréhož mnoho set let jsou žádali a čekali«, f. D2^r), chápali jsme to jako elipsu auxiliáru a do tabulky s excerpí jsme v závorkách zaznačili přítomnost auxiliáru. Pokud u několikanásobného přísudku auxiliár u prvního i druhého slovesa chyběl (např. »o něm potom sám Krystus vyznal a vysvědčil«, f. F2^r; »to mluvil a jistil«, f. G4^r), zaznačili jsme jeho nepřítomnost u druhého slovesa v tabulce s excerpí jako absenci, a to opět v závorkách. Pokud by auxiliár byl jen u druhého slovesa a u prvního nikoliv (taková situace nenastala), zaznačili bychom do tabulky s excerpí elipsu u prvního slovesa jako přítomnost, a to v závorkách. Při lemmatizaci jsme čelili některým potížím, neboť bylo nutno:

- 1) desambiguovat některé tvary (např. »přijíti – přijdu« vs. »přijíti – přijmu«);
- 2) určit výchozí podobu lemmatu, v čemž jsme se řídili či inspirovali lemmatizací *Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny*¹¹² (např. tvary »vodšel« a »vodešel« byly lemmatizovány jako »odjítí«; tvary »vešel« a »všel« jako »vjítí«; často bylo nutno rozhodnout o samohláskové délce v lemmatu, např. u sloves »pokřtiti«, »přikryti«, »přivésti«, »přinéstí«, »zabiti«, případně rozhodnout mezi jinou starší a nástupnickou podobou, např. »dosáhnouti« (staročesky »dosieci«), »vyvrcci« apod.; tvary »jsou čakali« (f. I2^r) a »jsou [...] čekali« (f. B3^r) byly lemmatizovány jako »čekati«; jako reflexivní jsme nechápali tvary typu »sobě uložila« a lemmatizovali jsme je jako »uložiti«, neboť příklonné si v našem materiálu není doloženo; slovesa »okázati se« / »ukázati se« lemmatizujeme každé zvlášť);
- 3) určit vid, v tom jsme se řídili staročeskými slovníky ve *Vokabuláři webovém*,¹¹³ např. jako obouvidové jsme tagovali »řéci« a »obětovati«, ale jako jen nedokonavé »kázati«.

Nyní představíme hlavní výsledky.

5.1. Antepreteritum a distribuce auxiliárů ve třetích osobách

Nejprve popíšeme výsledky u antepreterita. V naší excerpí se vyskytuje 61 dokladů antepreterita ve třetích osobách, a to 48 v singuláru (z toho s auxiliárem 22) a 13 v plurálu (z toho s auxiliárem 11). Rozdíl v uchování auxiliáru v plurálu a singuláru je podle Fisherova exaktního testu¹¹⁴ s více než 95% pravděpodobností nenáhodný ($p = 0,03$): v plurálu se projevuje tendence uchovat auxiliár statisticky signifikantně zřetelněji než v singuláru. Všech 61 tvarů bylo v aktivu, celkem bylo zastoupeno 44 lemmat. Nedokonavých sloves bylo pouze 10, dokonavých 49 a sloveso »řici«, otagované jaké obouvidové, se vyskytovalo dvakrát. Kategorie vidu (nedokonavá slovesa: s auxiliárem 8 dokladů, bez něj 2 doklady; dokonavá slovesa: s auxiliárem 24 dokladů, bez něj 25 dokladů; stranou ponecháváme obouvidové »řici«) se podle Fisherova exaktního testu neukazuje na hladině významnosti 0,05 jako relevantní pro zachování auxiliáru ($p = 0,09$). Vzhledem k malé četnosti dokladů na antepreteritum neuvádíme distribuci podle tří částí tisku (na začátku, uprostřed, na konci).

5.2. Celkové výsledky u preterita

Nyní představíme celkové výsledky u preterita. Celkem jsme zaznamenali 2 196 dokladů preterita, přičemž auxiliár byl přítomen u 1 356 z nich (61,7 %) a chyběl u 831 dokladů (37,8 %), specifický případ pak představovala slovesa na druhém místě několikanásobného přísudku, jichž ovšem bylo pouhých 9 (0,4 %), a proto jsme je pro jednoduchost přidali ve všech následujících analýzách k samostatným přísudkům následujícím způsobem. Elipsu auxiliáru u druhého slovesa počítáme za přítomnost tam, kde auxiliár u prvního slovesa byl, a za nepřítomnost tam, kde auxiliár u prvního slovesa nebyl (jiné kombinace se nevyskytly). Dostáváme pak s auxiliárem 1 362 tvarů (62,0 %) a bez auxiliáru 834 tvarů (38,0 %). Podíl preterit s auxiliárem je v kontextu památek okolo poloviny 16. století i v kontextu některých »mluvenostních« rysů Vartovského překladu *Parafráze* poměrně velmi vysoký.

Než se dostaneme k podrobnějšímu rozboru výsledků podle jednotlivých proměnných v podobě gramatických kategorií, zastavíme se ještě u proměnné, kterou můžeme nazvat linearita textu. Výše jsme uvedli, že excerpce byla pořízena jednak ze začátku Vartovského překladu, jednak z prostředku a jednak z konce. Výsledky zastoupení auxiliáru v těchto třech souborech dat jsou v podstatě stejné, drží se soustavně těsně nad hranicí 60 %. Jinak řečeno, zastoupení auxiliárů se v průběhu tisku, nalik můžeme usuzovat z našich třech oddílů, nijak výrazněji

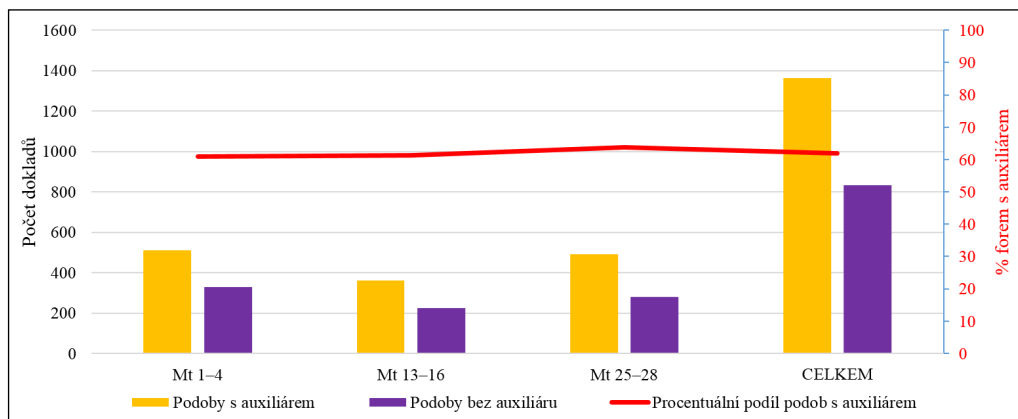
¹¹² NEJEDLÝ, Petr et al.: *Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny* [online], Praha 2012-, <http://www.madla.ujc.cas.cz>.

¹¹³ *Vokabulář webový. Webové hnízdo pramenů k poznání historické češtiny* [online], Praha 2006-, <https://vokabular.ujc.cas.cz>.

¹¹⁴ Pro Fisherův test a χ^2 -test užíváme kalkulátor dostupný na adrese <https://www.socscistatistics.com/tests/>.

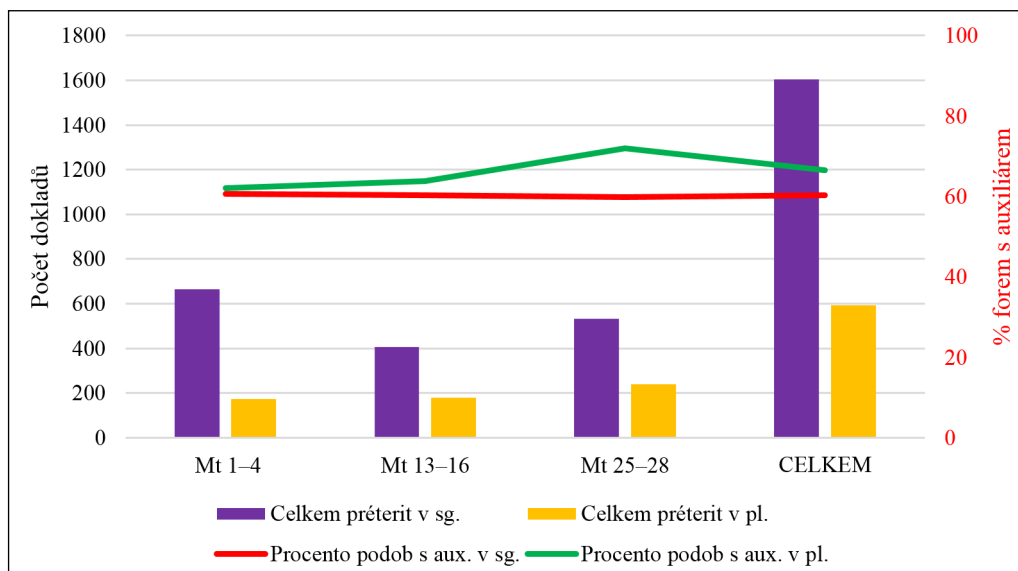
nemění, a ty je proto možno v tomto ohledu považovat za homogenní: v prvním úseku (*Mt* 1-4, celkem 838 výskytů préterita) je auxiliár zachován v 511 případech (61,0 %), ve druhém úseku (*Mt* 13-16, celkem 586 výskytů) v 360 případech (61,4 %) a ve třetím úseku (*Mt* 25-28, celkem 772 výskytů) v 491 případech (63,6 %). Podle χ^2 -testu rozdíly mezi těmito třemi soubory nejsou na hladině 0,05 statisticky významné. Uvedené poměry znázorňuje ➤ Graf 1.

Graf 1:
Zastoupení složených préterit ve třetích osobách s auxiliárem a bez něho ve třech zkoumaných částech Vartovského překladu a v celkovém souhrnu těchto tří částí

Představíme dále souhrnné výsledky ohledně zachování auxiliáru préterita ve třetích osobách podle kategorie čísla a kategorie vidu v závislosti na jednotlivých excerpovaných úsecích. Pokud jde o číslo, celkem je v singuláru 1603 tvarů (z toho s auxiliárem 967, tj. 60,3 %), v plurálu 593 tvarů (z toho s auxiliárem 395, tj. 66,6 %). V *Mt* 1-4 se nachází v singuláru celkem 664 dokladů (s auxiliárem 403, tj. 60,7 %), v plurálu 174 dokladů (s auxiliárem 108, tj. 62,1 %). V *Mt* 13-16 jsme zaznamenali v singuláru 406 dokladů (s auxiliárem 245, tj. 60,3 %), v plurálu 180 dokladů (s auxiliárem 115, tj. 63,9 %). V *Mt* 25-28 bylo v singuláru zachyceno 533 dokladů (s auxiliárem 319, tj. 59,8 %), v plurálu 239 dokladů (s auxiliárem 172, tj. 72,0 %). U všech tří úseků platí, že v plurálu se auxiliár drží v absolutních číslech poněkud houževnatěji, statistický χ^2 -test to jako signifikantní na hladině 0,05 vyhodnocuje jen pro celkový počet ($p = 0,007$) a pro třetí úsek (*Mt* 25-28, $p = 0,001$; jinak v *Mt* 1-4 je $p = 0,74$, v *Mt* 13-16 $p = 0,42$). Tuto distribuci zachycuje ➤ Graf 2.

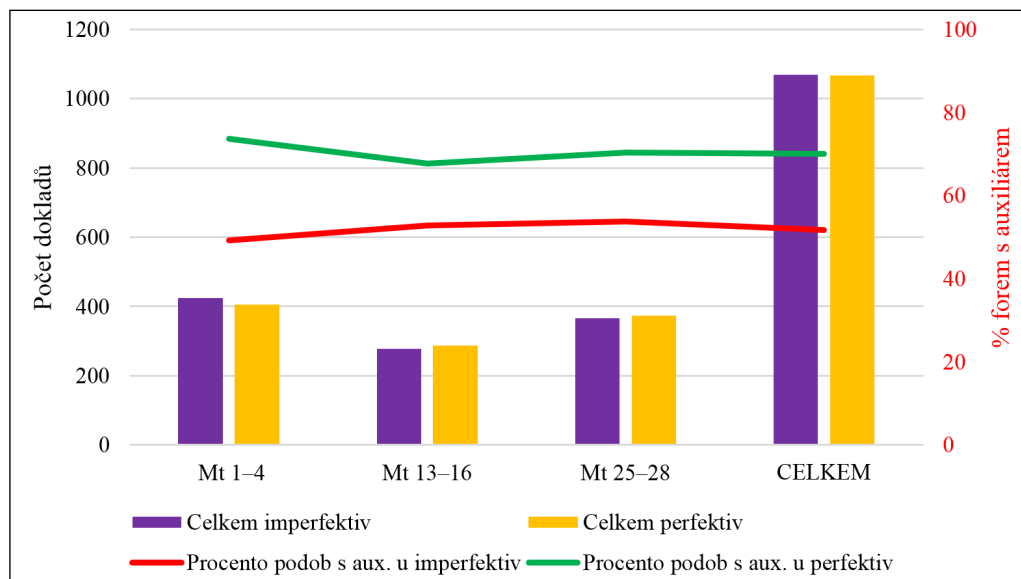
Graf 2:
Celkové zastoupení préteritálních tvarů ve třetích osobách singuláru a plurálu a procentuální zastoupení podob s auxiliáry v singuláru a plurálu, a to ve třech zkoumaných částech Vartovského překladu

Pokud jde o souhrnné výsledky préterit ve třetích osobách a kategorii vidu, ponecháváme zde dále stranou 59 výskytů obouvidových sloves (lemma »obětovati« 5 výskytů, »jmenovati« 3 výskytů, »řící« 51 výskytů). Zjišťujeme pak celkový počet 2137 slovesných tvarů, z toho 1069 nedokonavých (z toho s auxiliárem 553, tj. 51,7 %) a 1068 dokonavých (z toho s auxiliárem 757, tj. 70,1 %). Tyto výsledky jsou překvapivé. Je zřetelná statisticky významná preference zachovat auxiliár u sloves dokonavých, jak potvrzuje i χ^2 -test na hladině 0,05 ($p < 0,00001$).

Pokud jde o *Mt* 1-4, imperfektiv bylo 425 (z toho s auxiliárem 209, tj. 49,2 %) a perfektiv 406 (z toho s auxiliárem 299, tj. 73,6 %). V *Mt* 13-16 bylo imperfektiv 278 (z toho s auxiliárem 147, tj. 52,9 %), perfektiv 288 (z toho s auxiliárem 195, tj. 67,7 %). V *Mt* 25-28 bylo imperfektiv 366 (z toho s auxiliárem 197, tj. 53,8 %), perfektiv 374 (z toho s auxiliárem 263, tj. 70,3 %). Podle

χ^2 -testu jsou tyto rozdíly na hladině 0,05 statisticky významné (Mt 1-4: $p < 0,00001$; Mt 13-16: $p = 0,0003$; Mt 25-28: $p < 0,00001$). Zmíněné poměry v jednotlivých sledovaných úsecích znázorňuje ➤ Graf 3.

Graf 3: Celková distribuce préterit ve třetích osobách podle kategorie vidu a procentuální zastoupení podob s auxiliárem u imperfektiv a perfektiv

Protože do těchto celkových výsledků se mohou promítat v různé míře proměnné, představíme dále podrobnější rozbor aktivních forem préterita ve třetích osobách (tj. po redukcí některých proměnných), napřed ovšem stručně popíšeme stav u forem pasivních.

5.2.1. Tvary préterita pasiva

Pasivní tvary préterita představují poměrně malou skupinu: tvoří ji 76 dokladů od 39 lemmat, z toho v singuláru jsme zaznamenali 61 výskytů (auxiliár je u nich zastoupen ve 21 případech) a v plurálu 15 výskytů (auxiliár je u nich v 7 případech). Rozdíl v zachování auxiliáru podle čísla není podle Fisherova exaktního testu na hladině 0,05 statisticky významný ($p = 0,39$). Stejně tak ani vid není proměnnou, která by zastoupení auxiliárů na hladině 0,05 ovlivňovala statisticky významně ($p = 0,17$): z 58 dokladů dokonavých sloves má auxiliár 24, z 18 dokladů nedokonavých sloves mají pomocné sloveso jen 4. Několik příkladů s auxiliárem: »jest byl vodán«, f. B4^v; »jest byl zavržen«, f. B4^v; »dána jest pak byla«, f. C2^v; »na to poslán jest byl«, f. C3^v; »jest v tom skutečně poznán byl«, f. D1^v; »jest pak byl slíben«, f. D3^v; »jsou byli všickni zbiti«, f. E4^v; »jsou [...] zmámeni byli«, f. F2^v.

5.2.2. Tvary préterita aktiva

Aktivních tvarů préterita jsme vyxcerpovali celkem 2 120, a to od 612 lemmat. Auxiliár byl u nich přítomen v 1 334 případech (62,9 %), chyběl v 786 případech. Do tvarů s přítomností auxiliáru jsme započítali šest případů elipsy u druhého slovesa v několikanásobných přísudcích tam, kde u prvního slovesa byl. Do tvarů s absencí auxiliárů jsme zahrnuli také tři doklady absence auxiliáru tam, kde se nevyskytoval ani u prvního slovesa.

Dále představíme distribuci auxiliárů podle sledovaných proměnných u gramatických kategorií, nejprve u čísla: v singuláru se vyskytuje 1 542 tvarů, z toho bylo 946 tvarů s auxiliárem (tj. 61,3 %) a 596 (tj. 38,7 %) bez auxiliáru. V plurálu se objevuje 578 tvarů, z toho 388 dokladů s auxiliárem (tj. 67,1 %) a 190 (tj. 32,9 %) bez něho. Rozdíly mezi singulárem a plurálem jsou podle χ^2 -testu na hladině 0,05 statisticky významné ($p = 0,014$), tj. s více než 95% pravděpodobností nenáhodně: v plurálu se auxiliár vyskytuje častěji než v singuláru. Ke stejnému závěru jsme dospěli v případě aktiva antepreterita a celkových výsledků u préterita výše.

Pokud jde o kategorii vidu, když ponecháme dále stranou 59 výskytů obouvidových sloves (o nichž jsme se zmínili už výše, lemmata »obětovati«, »jmenovati«, »řící«), zjišťujeme 1 051 nedokonavých sloves a 1 010 sloves dokonavých. U nedokonavých sloves je auxiliár přítomen v 549 dokladech (tj. 52,2 %), chybí v 502 dokladech (47,8 %). U dokonavých sloves je auxiliár přítomen v 733 dokladech (tj. 72,6 %), chybí v 277 dokladech (27,4 %). Tyto výsledky jsou obdobné jako u celkových počtů (v bodě 5.2 výše), jejich statistickou významnost potvrzuje i χ^2 -test ($p < 0,00001$): u dokonavých sloves se auxiliár ve třetích osobách préterita aktiva uchovává ve Vartovského překladu častěji. Přitom podíl singulárových a plurálových tvarů je u obou vidů zhruba srovnatelný: u nedokonavých sloves bylo v singuláru 713 dokladů (67,8 %), v plurálu 338 dokladů (32,2 %), u dokonavých sloves bylo v singuláru 775 dokladů (76,7 %), v plurálu

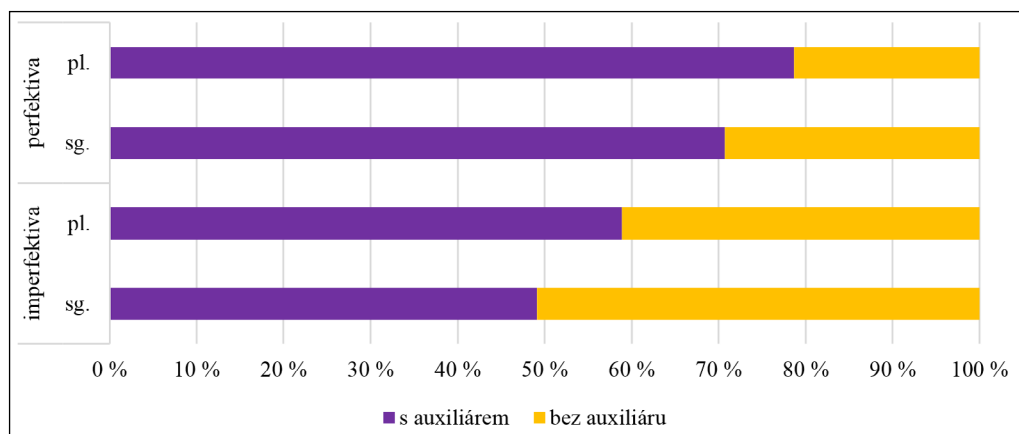
235 dokladů (23,3 %), tedy při větší pravděpodobnosti zachování auxiliáru u plurálních tvarů hraje distribuce kategorie čísla dokonce v neprospěch dokonavých sloves. Na průřezu překladů *Markova evangelia* zjistila Marie Hedvíková také větší procento zachovaných auxiliárů u perfektiv, ale statistické testy nepotvrdily tuto proměnnou jako signifikantní, v některých památkách se auxiliár zachovával naopak častěji u imperfektiv.¹¹⁵

5.2.3. Interakce proměnných u tvarů préterita aktiva

Jak už bylo naznačeno výše, do výsledné distribuce se promítá v různé míře mnoho proměnných. Některé jsme při excerpci a/nebo vyhodnocení materiálu zanedbávali (vliv blízkého kontextu, vliv předlohového tvaru, vyjádřenost subjektu, komprimace/dilatace tiskového řádku, kategorie jmenného rodu *l*-ového přičestí, vázanost vyjadřování auxiliáru na jednotlivá lemmata ad.), jiné jsme sledovali (chronologie kapitol v linearitě textu, číslo, vid, slovesný rod). Protože pasivních tvarů je relativně velmi málo, budeme dále sledovat interakci tří proměnných (zastoupení auxiliáru, číslo, vid) jen u tvarů préterita aktiva. K tomuto účelu jsme podnikli analýzu v generalizovaném lineárním smíšeném modelu v programu R.¹¹⁶ Stranou jsme ponechali obouvidová slovesa.

Statistický model pracoval s celkem 2061 doklady aktivních préterit (bez obouvidových sloves). U perfektiv bylo v plurálu 235 dokladů, z toho s auxiliárem 185 (78,7 %) a bez něj 50 (21,3 %), v singuláru 775 dokladů, z toho 548 (70,7 %) s auxiliárem a 227 (29,3 %) bez něj. U imperfektiv bylo v plurálu 338 dokladů, z toho 199 (58,9 %) s auxiliárem a 139 (41,1 %) bez něj, v singuláru 713 dokladů, z toho 350 (49,1 %) s auxiliárem a 363 (50,9 %) bez něj. Tyto poměry znázorňuje ➤ Graf 4.

Graf 4:
Přítomnost pomocného slovesa v závislosti na vidu a čísle

V generalizovaném lineárním smíšením modelu (funkce $g(mer)$) jsme jako závislou proměnnou zadali přítomnost auxiliáru, jako nezávislé proměnné (*fixed effects*) číslo a vid, jako proměnnou s náhodným vlivem (*random effect*) lokalizaci dokladu podle jednotlivých kapitol *Matoušova evangelia*. Model pracoval s tzv. náhodnými interceptry a náhodnými sklony (*random intercepts* a *random slopes*) pro lokalizaci. Výstupy ukazují statisticky významný vliv vidu na přítomnost auxiliáru ($z = -7.481$, $p < 0.001$), tj. u dokonavých sloves se vyskytuje auxiliár častěji, a čísla na přítomnost auxiliáru ($z = -2.651$, $p = 0.008$), tj. v plurálu se auxiliár drží houževnatěji. Naopak interakce kategorie čísla a vidu se neukazuje jako statisticky významná ($z = 0.137$, $p = 0.89140$), tj. rozdíl mezi uchováváním auxiliáru u perfektiv v sg. a pl. a proti tomu u imperfektiv v sg. a pl. je statisticky nevýznamný; u imperfektiv činí cca 10 %, u perfektiv 8 %.

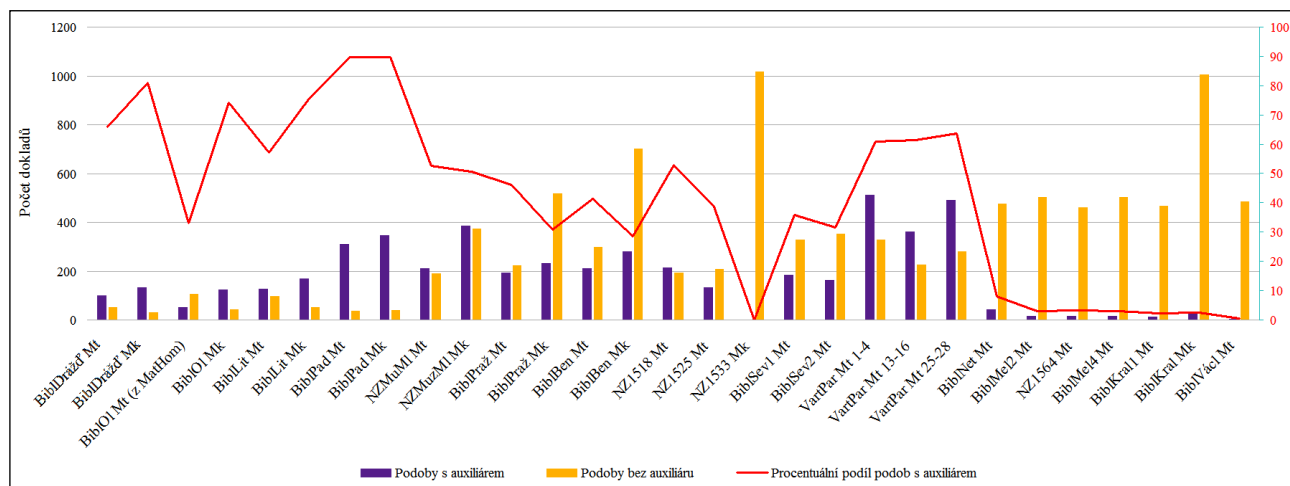
6. Auxiliáry ve Vartovského překladu *Parafráze* v rámci biblické produkce

Celkové zastoupení auxiliárů u préteritálních forem ve třetích osobách uvedeme ještě do kontextu biblických tisků. Data z *Mt* (jen kapitoly 1-14) a *Mk* uvádíme podle Dittmanna (2020)¹¹⁷ a Hedvíkové (2023), data z Vartovského *Parafráze* přidáváme pod zkratkami *VartPar Mt* 1-4, *VartPar Mt* 13-16 a *VartMat Mt* 25-28 podle tří sledovaných oddílů (➤ Graf 5).

¹¹⁵ HEDVÍKOVÁ, *Préteritální auxiliár* (↵ pozn. 106), s. 51, 52 a 55.

¹¹⁶ R. *The R Project for Statistical Computing* [online], <https://www.r-project.org> [cit. 12. 12. 2023]. Za pomoc se zpracováním dat děkujeme doc. Radku Šimíkovi, Ph.D., z Ústavu českého jazyka a teorie komunikace Filozofické fakulty Univerzity Karlovy.

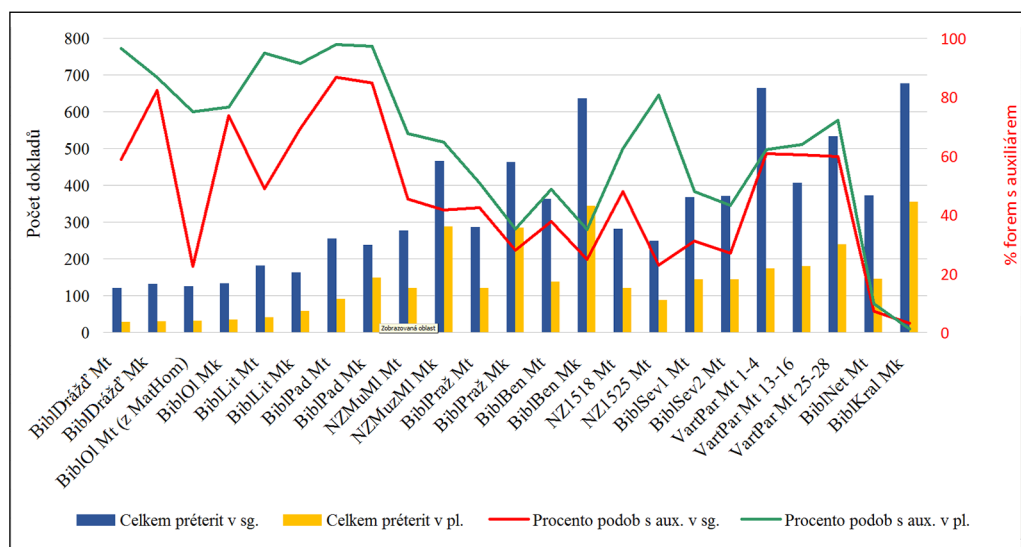
¹¹⁷ V nepatrných detailech byla nově zpřesněna excerpcie préterit z *Bible drážďanské*: 121 dokladů v sg. (z toho s auxiliárem 71) a 28 v pl. (z toho s auxiliárem 27); dva duálové tvary ponecháváme stranou.

Graf 5:
Poměry ve Vartovského překladu Parafráze v kontextu biblických rukopisů a tisků

Jak je z grafu patrné, Vartovského překlad, resp. Dušíkův tisk, vykazuje nejvýraznější převahu podob s auxiliárem ve třetích osobách od třetí redakce (*Bible paderšovské*), tj. poměry odpovídají produkci vlastně minimálně o století starší, než když tisk *Parafráze* roku 1542 vyšel. Poznáváme, že ve starších biblických překladech byly ještě zastoupeny jednoduché minulé časy. V kontextu toho, jak se užívalo préterita v první polovině 16. století, se ukazuje významný pokus o modernizaci biblického stylu u náměštského *Nového zákona*, jenž auxiliáry ve třetích osobách ve zkoumaném úseku neobsahuje (a to ani v Mt 1-14).¹¹⁸ Stylizace ve Vartovského *Parafrázi* je v tomto ohledu výrazně archaizační a zatím neznáme žádný rozsáhlejší český tisk ani rukopis stejné doby, v němž by bylo procentuální zastoupení préteritálních auxiliárů vyšší. Výše jsme sice zmínili, že v tisku *Tito artikulové na sněmu obecním, kterýž držán byl na Hradě pražském* [...] (asi 1554) má podle editorů auxiliár nadpoloviční zastoupení, avšak jedná se o velmi krátký spis, jenž obsahuje podle našeho zjištění pouhých 25 préterit ve třetích osobách (auxiliár chybí v 8 případech, je přítomen v 17, počítaje v to i několikanásobné přísudky), nicméně poměry v právních památkách blíže neznáme. V biblických překladech je v polovině 16. století podle dosud prozkoumaných částí auxiliár udržován už jen v jednotkách několika procent; v melantrišské tradici je tento vývoj dán nepochybně vlivem zásad náměštské gramatiky, na niž se Melantrichova předmluva ke čtenáři ohledně užívání »jest« a »jsou« ve třetích osobách odvolává. Blahoslavův překlad byl pak vystavěn na půdorysu českého melantrišského znění druhé půle padesátých let.

Přidáme ještě srovnání Vartovského *Parafráze* s některými biblickými rukopisy a tisky, jak se auxiliáry užívají ve třetích osobách podle jednotlivých čísel (singulár vs. plurál). Srovnání ukazuje ➤ Graf 6.¹¹⁹

Graf 6:
Distribuce forem s auxiliáry a bez nich podle kategorie čísla (sg. a pl.); řídké duálové tvary jsou ponechány stranou

¹¹⁸ DITTMANN, *Préteritální auxiliár* (↵ pozn. 94), s. 63.

¹¹⁹ Data viz DITTMANN, *Préteritální auxiliár* (↵ pozn. 94), s. 60; HEDVIKOVÁ, *Préteritální auxiliár* (↵ pozn. 106), s. 47, data z Vartovského *Parafráze* přidáváme.

Jak vidíme v grafu, Vartovského *Parafráze* zcela zapadá do celkové tendence udržovat auxiliár více v plurálu než v singuláru. Tento jev jsme se snažili vysvětlit zejména konfrontací se strukturou tvarů ve třetích osobách přítomnosti.

7. Závěry

Stylizace biblického jazyka ve Vartovského *Parafrázi* jako celku je velmi specifická, a pokud víme, bez obdoby v celé předbělohorské době. Nejsme ovšem schopni bezpečně určit, nakolik je to výsledek autorského úzu a nakolik až práce s rukopisem v tiskárně, od Vartovského je to jediné zachovalé dílo a z Dušíkovy tiskárny rovněž. Kromě extrémního zastoupení některých hláskoslovných rysů běžně mluvené češtiny v Čechách, např. protetického *v*, vykazuje *Parafráze* také některé rysy interpretovatelné jako starobylé či archaizační, kam patří mj. velmi vysoký stupeň užívání auxiliáru ve třetích osobách préterita, a to zejména v plurálu (tam v našem materiálu auxiliár obsahují dvě třetiny tvarů). Překvapivá je pro nás distribuce auxiliárů podle vidu: u perfektiv je obsažen statisticky významně častěji než u imperfektiv. U perfektiv v plurálu, jež čítají celkem 245 dokladů, je auxiliár zastoupen u 191 z nich, tj. v 78,0 %. Vysvětlení, proč u perfektiv je auxiliár výrazně častější, nemáme: sotva tu při takové četnosti vystačíme s předpokladem významu ›minulá událost s relevancí pro okamžik promluvy‹, zvláště když jiné dobové tisky auxiliár ve třetích osobách téměř nebo zcela odstranily. Hojný výskyt auxiliáru ve třetí osobě préterita tu podle našeho soudu musíme připsat výrazné stylizaci, o čemž svědčí kontext jiných biblických tisků, ostatně už rukopisný staročeský evangeliář z přelomu 13. a 14. století se vyznačuje podle sond relativně malým počtem pomocných sloves ve třetích osobách préterita. Statistickou významnost kategorie vidu a čísla na zachování auxiliáru potvrdil i generalizovaný lineární smíšený model, avšak vzájemná interakce obou těchto kategorií se ukazuje být statisticky nevýznamná.

Po *Parafrázi na evangelium sv. Matouše* už nenásledovaly žádné tisky Vartovského překladů Erasmových *Parafrází* ostatních evangelií. Jan Horák z Milešovky, možná mecenas vydání,¹²⁰ odjel s královými potomky – češtinu učil dva syny Ferdinanda I. (Maxmiliána a Ferdinanda) a také dcery¹²¹ – v roce 1544 do zahraničí, a tak zaniká i Horákova »Privatdruckerei«, tj. Dušíkova dílna.¹²² Ferdinand I. píše o dva roky později rozezleně olomouckému biskupovi, ať nezadržuje penzi praeceptora (Horáka), »jenž s syny našimi v Nidrlantu znamenité útraty vésti musil«.¹²³ Roku 1545 se Horák, absolvent lipské univerzity, doktor teologie, kanovník v Praze, Olomouci a Vratislavi a Lutherův odpůrce, dostal z pověření Ferdinanda I. na koncil v Tridentu jako legát a králův zástupce.¹²⁴ Čeští stavové ho v té době a ještě o čtyři roky později navrhovali na dlouho vakantní pražský arcibiskupský stolec – byl to jediný kandidát, na němž se stavové s panovníkem shodli.¹²⁵ Už předtím, v roce 1541, se po dohodě vzdal kandidatury na olomoucký biskupský stolec¹²⁶ ve prospěch Jana Dubravia. Po jednáních na tridentském sněmu ho čekala pověření ohledně dalších státních úkolů,¹²⁷ mj. na říšských sněmech a ve šmalkaldské válce.¹²⁸ Zemřel jako litoměřický probošt již roku 1551. Pro výuku češtiny sepsal příručku (»Návod« či »Úvod do českého jazyka«),¹²⁹ která pak v habsburském rodě dlouho kolovala: do Innsbrucku si spisek odvezl arcivévoda Ferdinand Tyrolský, načež se rukopis vrátil roku 1576 do Prahy, aby

¹²⁰ Srov. formulace z jeho životopisu sepsaného Antonínem Rybičkou, viz RYBIČKA, Antonín: *Jan Horák z Milešovky*, in: JIREČEK, Josef: *Čítanka pro třetí třídu nižšího gymnasia*, Praha 1857, s. 229.

¹²¹ KLIK, Josef: *Národnostní poměry v Čechách od válek husitských do bitvy bělohorské*, in: *Časopis Musea Království českého* 27 (1921), s. 316, jmenuje Alžbětu a Annu; RYBIČKA, *Jan Horák z Milešovky* (↵ pozn. 119), s. 229, uvádí, že učil nejprve Alžbětu, Maxmiliána a Ferdinanda, pak i zbývající děti, Annu, Marii a Kateřinu.

¹²² VOIT, *Český knižtisk mezi pozdní gotikou a renesancí*, II (↵ pozn. 3), s. 306.

¹²³ WINTER, *Život a učení* (↵ pozn. 8), s. 361.

¹²⁴ Srov. MACEK, Jaroslav: *950 let litoměřické kapituly*, Kostelní Vydří 2007, s. 64.

¹²⁵ HRDLIČKA, Josef: *Vlivy tridentského koncilu na náboženskou politiku Ferdinanda I. v Království českém*, in: BŮŽEK, Václav – SMÍŠEK, Rostislav (eds.): *Habsburkové. Země Koruny české ve středoevropské monarchii. 1526-1740*, Praha 2017, s. 67.

¹²⁶ Ferdinand I. mu v roce 1545 napsal, aby ten úřad přijal »k poctivosti národu a jazyku českému«, viz WINTER, Zikmund: *Život církevní v Čechách. Kulturně-historický obraz z XV. a XVI. století*, I, Praha 1895, s. 405.

¹²⁷ BOHATCOVÁ, *Erasmus Rotterdamský v českých tištěných překladech* (↵ pozn. 15), s. 45.

¹²⁸ RYBIČKA, *Jan Horák z Milešovky* (↵ pozn. 119), s. 232.

¹²⁹ Srov. MACEK, *950 let litoměřické kapituly* (↵ pozn. 123), s. 64.

se z něho učil císař Rudolf II.¹³⁰ Vnější okolnosti tedy případně další spolupráci Jana st. Vartovského z Varty a Jana Horáka z Milešovky zabránily.

Tisk Vartovského překladu *Parafráze* však nevstupoval pouze do kontextu českých biblických tisků, nýbrž do dobové produkce tiskařské a rukopisné vůbec. V případě tisků se zdá, že nadpoloviční zachovávání auxiliárů není v půli 16. století zcela ojedinělé, jak naznačují některé rané Melantrichovy nebiblické tisky z první poloviny padesátých let. Podrobnější výzkum úzu v jednotlivých žánrech, tiskárnách nebo v rámci biblického stylu v delších starozákonních knihách ještě čeká na uskutečnění, nelze však nadále za všeobecně platný považovat Trávníčkův názor, že by préteritální auxiliáry ve třetích osobách byly už na počátku 16. století »velmi vzácné«.¹³¹ Pokud by se ukázalo, že v biblických tiscích druhé poloviny 16. století je auxiliár zastoupen méně než v jiných žánrech (tištěné právní literatuře, rukopisných smolných knihách), znamenalo by to, že v tomto rysu – odstraňování auxiliáru – byl, v důsledku vlivu náměšťské gramatiky, progresivnější než některé jiné oblasti tištěné či rukopisné produkce.

¹³⁰ RACEK, Jan: *Kryštof Harant z Polžic a jeho doba, II: Život*, Brno 1972, s. 91.

¹³¹ TRÁVNÍČEK, František: *Historická mluvnice československá. Úvod, hláskosloví a tvarosloví*, Praha 1935, s. 421.